

“Droschak”

ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

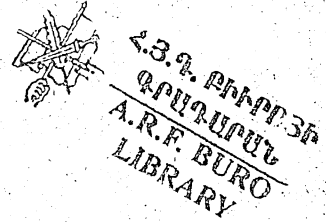
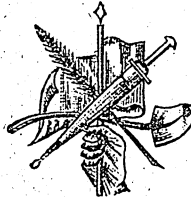
ԴՐՈՇԱԿ

Adresse :

Rédaction du “Droschak”

GENÈVE (Suisse)

“ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ա Պ Ի Ր

Հ Ա Յ Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Ւ Ա Կ Ա Ն Դ Ա Շ Ն Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ո Ղ Ղ Ղ Ն Ա Փ

ԲԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԱՏՈՐԱԳՐՈՂ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ

(Թարգմանած ֆրանսերէն ընադրից)

Արդէն ազատւած Կրէտէն՝ սկսեց ապրել կանոնաւոր կեանքով:

Մի բուն ժողովրդի հերոսական թափը մի անգամ ևս յաղթանակել տւեց արդարութեան սկզբունքը, որի դէմ դուք իդուր մաքառում էիք այնքան երկար ժամանակ:

Չնայելով ձեր բոլոր ջանքերին՝ թնդանօթների աղմուկով խեղդելու կրէտացիների հեծեծանքներն ու բողոքները, դուք վերջիվերջոյ ստիպւած եղաք զիջել տալայելով ճնշման և բարբարոսութեան ուժիմը:

Կարող ենք արդեօք յուսալ որ ձգձգման քաղաքականութեան այս վերջին անկումը իզուր չի անցնիլ ձեզ համար և որ դուք կը հրաժարէք վերջապէս յարատև դարձնելու այդ ուժիմը՝ եղեռնագործ և աղէտաբեր Թիւրքիայի բոլոր ճնշւած ցեղերի և մանաւանդ հայերի համար, որոնց դատը ամենայն իրաւամբ պէտք է այժմ առաջնակարգ տեղ բունի օրւայ քաղաքականութեան մէջ, քանի որ արդէն անդառնալի կերպով վճուել է այդ դատի յետաձգելու պատճառ եղած կրէտական խնդիրը:

Տեղը չէ այստեղ, ո՛չ էլ ժամանակը գծելու հայկական դատի արիւնտտ պատմութիւնը բոլոր իր կսկծալից յեղյեղումներով: Բայց և այնպէս պարտք ենք համարում յիշեցնել ձեզ, թէ հայկական տագնապը անխուսափի հետևանք լինելով Թիւրքիայում տիրող անիշխանական պայմանների, իր զարգացման և զանազան արտայայտութիւնների մէջ միանգամայն անկախ չէ եղել սակայն ձեր բունած դիրքից: — մի հանգամանք, որ այսօր ծանր պատասխանատուութիւն և բարոյական պարտաւորութիւններ է դնում ձեր վրայ հայերիս վերաբերմամբ:

Մինչդեռ յոյները կուտում էին իրենց անկախութեան համար և փոքր ինչ յետոյ նոյն իսկ թիւրք կառավարութիւնը “Հատտի-Շէրիֆ”-ով հռչակում էր, թէ ո՛չ ոք՝ ո՛ր քան էլ ի բնէ խաղաղասէր լինի նա՝ չէ կարող չդիմել բունի միջոցներին, երբ վտանգւում են նրա կեանքն ու պատիւը: — հայերը դեռ ևս օրինականութեան դարձանալի ապացոյցներ էին տալիս, իրենց քրտիւքով ուռուցելով իրենց հայրենիքի հողը յօգուտ քիւրդերի և թիւրք պաշտօնեաների:

Բայց ամէն համբերութիւն վերջ ունի: Սարսափելի ու յարաճուն հարստահարութիւնները և սիստեմատիկական անապահովութիւնը այն բոլորի, ինչ վերաբերում է մարդկային արժանապատուութեան, վերջապէս հանեցին հայերին համբերութիւնից և ձգեցին նրանց՝ յեղափոխական խռովայոյզ վիճակի մէջ: Ռուս-թիւրքական պատերազմը, որ փոքր ինչ յետոյ սկսեց յանուն Թիւրքիայի քրիստոնեաների ազատութեան, եկաւ արծարծելու այդ կրակը և փութացնելու այդ շարժումը, վերջանալով Ս. Ստեֆանօյի 16-րդ և Բէրլինի 61-րդ համալուար յօդուածներով և տեղիք տալով հայերին կարծելու, թէ նրանց համար էլ պիտի հնչէր ազատութեան ժամը:

Սակայն հետևեալ մի քանի տարիների դառն փորձը ակներև ցոյց տւեց, թէ այդ յօդուածները մնում էին մեռած տառ, մինչդեռ դրութիւնը գնալով աւելի և աւելի ծանրանում էր: . .

Հայերին ոչինչ չէր մնում այդ պայմաններում, բայց եթէ ճակատագրապէս ոտ դնել նոյն յեղափոխական ճանապարհի վրայ, որով ընթացել էին իրենցից առաջ փաղիշահների լուծը թօթափած ազգերը:

»Արիւն թափեցէք, որ ազատէք«,—ասէ թէ ինչ կարող էին եզրակացնել հայերը յունական, սերբական և բուլղարական հարցերի լուծման պատմութիւնից: Եւ հայ ազգը ողորդեց իր հայրենիքը իր արիւնով, բայց դուք լացիք ձեր ձեռքերը Պիղատոսի նման: Նա զոհեց ամէն ինչ ազատութեան համար—և տարաւ տանջանքներ, որոնց առաջ նսեմանում են մարդկութեան տարեգրութիւնների ամէնազարհուրելի էջերը: Եւ այսօր Հայաստանը յօշոտած կարմիր սուլթանի ձեռքով՝ ընկած է այնպիսի ահաբեկի թշուառութեան մէջ, որի մասին ոչ մի բան չի կարող գաղափար տալ:

Աւելի քան 100,000 այրիներ, 50,000 որբեր և 300,000 մարտիրոսների և հերոսների սուերները կանգնած են այսօր ձեր առաջ՝ իբրև փաստաբաններ իրենց ազգային դատի...

Ժամանակը չէ՞ միթէ շտապեցնելու այն, ինչ որ ճակատագրական կերպով կատարւելու է մի օր, որովհետև հայերը այդքան զոհերից յետոյ չեն կարող վայր դնել իրենց զենքը մինչև ձեռք չբերեն ուրիշ ազգերի պէս ապրելու իրաւունքը, մինչդեռ միւս կողմից պատմական անհրաժեշտութիւնը արդէն դրել է իր մահուան կնիքը սուլթանների տերութեան վրայ:

Սաքսափելի էին մեր կրած հարւածները, բայց այն

հարւածները, որոնք փշուրում են ապակին, կուում են պողպատը:

Հայ ազգը, որ դարերի ընթացքում դիմացել է այնքան ահեղ կատաստրոֆների, որ վերջին դէպքերի ընթացքում անձուրացութեան և հերոսութեան այնքան փայլուն ապացոյցներ է տւել, պահած ունի իր մէջ դեռ ևս կենսունակութեան մի անսպառ աղբիւր և մի անսասան տոկունութիւն, որի մասին թող չխարի իրեն Եւրոպան:

Արեան ծովերը անկարող եղան խեղդելու հայ ազգի հայրենասիրական իղձերը և այսօր նա պահանջում է ձեզնից, որ վերջապէս ձեր ձեռքն առնէք նրա սրբազան դատը և իրագործէք թագու և ստիպողական միջոցներով այն, որ այնքան երկար ժամանակ սպասում է ձեզնից՝ Նահատակ Երկիրը:

Մենք կամեցանք կատարել մեր պարտականութիւնը, յիշեցնելով ձեզ այն, ինչ պահանջում են ձեզնից արդարութիւնը, ձեր պատիւը և նոյնիսկ ձեր շահերը:

Իսկ մենք այսպիսի մի կացութեան հանդէպ՝ պիտի շարունակենք մեր գործը այն բոլոր եռանդով, որ կարող են ներշնչել մեզ մի ամբողջ ազգի յուսահատ վճռականութիւնը և յիշատակը այն արեան, որ մեր եղբայրները թափեցին ամէնաազնիւ դատերից մէկի համար:

Մ Ա Հ Ի Ա Ն Պ Ա Տ Ի Ժ

Պարսկաստանի Կեդրոնական Կոմիտէի վճռով՝
Յունւար 3-ին (ն. տ.) երեկոյեան ժամը 6-ին մահուան պատժի ենթարկւեցան 9 նահատակ զինւորներու մատնութեան գործին գլխաւոր հեղինակներէն երկուքը՝ ՍՏԵՓԱՆ ԵՆ ԽՈՒՍ ԱՌԱՔԵԼ: Միւս մասնիչներու մասին Կոմիտէի վճիռը կը մնայ գաղտնի:

Բաղէչի Կեդրոնական Կոմիտէի վճռով՝
1898 նոյեմբեր ամսուն՝ Մուշի Խաղաղի մէջ մահուան պատժի ենթարկւեցաւ նոյն զիւղացի հանրածախօթ մասնիչ ՌԷՍ ԲԱՐՍԵՂ-ը, որ իր պագալի արարքներով պատուհաս մը եղած էր զիւղին և խոչընդոտ մը յեղափոխական գործին:

1898-1899

II

Նախորդ յօդուածում մենք խօսեցինք հայի տրամադրութեան մասին այն կուում, որ նա յայտարարել է տաճիկ կառավարութեան: Բայց կուի մասին խօսելիս չի կարելի անտես անել և միւս կողմը — սուլթանական իշխանութիւնը, այդ բաւական չէ. կարևոր է ի նկատի ունենալ նոյնպէս և այդ կուի հանդիսատեսներին — դիւանագիտական աշխարհը, որ ներկայ դէպքում անշուշտ որոշ դեր պիտի խաղար:

Տաճիկ կառավարութեան կողմից արդէն մի քանի անգամ արած անուղղակի դիմումներն երբ «Դաշնակ-

ցութեան» անցեալտարի ևս կրկնեցին: Այդ դիմումներով կազմակերպութեան առաջարկում էր բանակցել այն պահանջների մասին, որոնց բաւականութիւն տալուց յետոյ «Դաշնակցութիւնը» կը դադարեցնէր իր յարձակողական ձեռնարկները: Ապագայում մենք առիթ կ'ունենանք կազմակերպութեան որոշումները այս հարցի վերաբերմամբ իրենց կարևոր մանրամասներով հրատարակելու: Այժմ մենք կը կամենայինք շեշտել միայն այն կէտը, որ այդպիսի մի դիմում տեղի չէր ունենալ եթէ «Դաշնակցութիւնը», իբր յեղափոխական կազմակերպութիւն, որոշ նշանակութիւն ստացած չլինէր տաճիկ կառավարութեան աչքում: Կ'ուզէք համարեցէք այդ քայլը մի նշան, որ տաճիկ կառավարութիւնը հասել է զիջումներ անելու անհրաժեշտութեան գիտակցութեան. կ'ուզէք ընդունեցէք այդ՝ իբր մի խաղ եւրոպական միջամտութիւնը հայկական խնդրում չէզոքացնելու համար. կ'ուզէք անւանեցէք այդ դիմումը լոկ ոստիկանական օրօրներ և ուրիշ ոչինչ — բոլոր դէպքերումն էլ չի կարելի չնկատել մի հրապարակական խոստովանք, որ հայկական շարժումը մի անխուսափելի տարր է դարձել տաճիկական քաղաքական կեանքում և որ նրա հետ կուելիս չի կարելի բաւականանալ այն սոսկալի միջոցներով միայն, որ ունի իր ձեռքում և որ այնքան անթաքար գործ է դնում սուլթանի Աբդիլ Համիդը... Ահանքի շուկայից լուող խուպոտ ձայները թող շարունակեն հերքել յեղափոխական շարժման նշանակութիւնը. այդ չի հերքում ինքը սպառազէն թշնամին, որի կարծիքը ներկայ դէպքում

ամենահեղինակաւորը պիտի համարուի, որովհետեւ ոչ ոք նրա չափ չահագրգուած չէ մեր շարժման նշանակութիւնը նսեմացնելու գործում:

Միայն հայերը չեն, որ նեղում են սուլթանական կառավարութիւնը: Անցեալ տարւոյ սկզբին «Գրօշակ»-ում տպւեց երիտասարդ թիւրքերի մի դիմում վեց պետութիւններին, ուր իմիջի այլոց գտնում ենք հետեւեալ տողերը.

«Կօմիտէս այս անգամ կատարելապէս համոզւած, որ սուլթանը միայն ուժի ազդեցութեան տակ տեղի կրտայ ազգի կամքին, հստակութեան ամէն մի միջոց անտեղի համարելով, վճռել է մղել իրստ արշաւանք եւ կատաղի կռիւ, որպէս զի կարողանայ մեր դժբախտ երկրում հաստատել ներկայ յառաջադիմութեան համապատասխան իրերի մի դրուութիւն»:

Վերջին տարիները երիտասարդ թիւրքերի մասին աննպաստ լուրեր շատ լսեցին. այդ լուրերը հասարակութեան մէջ և նոյնիսկ յեղափոխական շրջաններում միանգամայն բացասական տպաւորութիւն էին գործում, մանաւանդ այն պատճառով, որ երիտասարդ թիւրքերը չտեսնւած շանտաժի և կաշառակերութեան օրինակներ տալով՝ դրա հետ միասին երեք անմիջական կուրի ասպարէզ անցնելու սրամադրութիւն չէին արտայայտում: Բայց՝ ինկատի ունենալով մի կողմից վերեւի հատածը և միւս կողմից այն ընդհանուր օրէնքը, որ ամէն մի նոր հասարակական հոսանք իր դարգանալու և ձեւակերպւելու համար պահանջում է ժամանակ — մենք չենք կարող թիւրք երիտասարդութեան՝ այսօրւոյ խօսքը չհամարել սպառնալիք՝ և այն էլ լուրջ սպառնալիք՝ սուլթանական ռէժիմի դէմ: Այլ կերպ մտածողները թող յիշեն ուրիշ ժողովուրդների կեանքից օրինակներ: Սկզբում՝ դրսի կամ ներսի հանգամանքները, ծնում են անհասներ, որոնք խօսքով միայն հիմք են դնում որոշ մտաւոր շարժման, իսկ այնուհետեւ՝ արդէն շատ գործօնների ազդեցութեան տակ՝ կեանքը վերջնապէս առաջ է բերում ներգործական դերի ընդունակ հոսանքներ: Թիւրք ժողովուրդի տգիտութիւնը, նրա միջուկանութիւնը և երկրում տիրող հակաքաղաքակիրթ պայմանները իհարկէ շատ աննպաստ են երիտասարդ թիւրքերի համար, բայց յամենայն դէպս՝ մեր կարծիքով՝ այսօրւոյ «գործի կարիք զգացող խօսքն» է, որ պիտի ժայթքի և իսկական գործը: Ուրիշ ժամանակ, նօրմալ հանգամանքներում, մենք այդպիսի ասպարէզ կարող էինք նախատեսել թիւրքական կեանքի միայն հեռանկարներում և երեք մեզ չէինք թոյլ տալ մեր ձեռքի տակ եղած կցկտուր երևոյթիցից կոր լաւատեսութեամբ որ և է համարձակ եզրակացութիւնների գալ. բայց այն ներկան, որի մէջ ապրում է Տաճկաստանը, այնքան խառնակ է և այնքան լարւած, որ ինչպէս հայերս որ և է 10-15 տարւոյ ընթացքում անցանք մի պատմութիւն, որ բաւական էր նոյն իսկ մի ամբողջ դարի համար, այնպէս էլ այսօրւոյ փոքրիկ երևոյթները թիւրքական կեանքում էգուց կա-

րող են մեզ ներկայանալ արդէն հսկայական չափերով: Թիւրքական շարժում — ահա ուրեմն և մի վտանգաւոր վերք մեր թշնամու վրայ — մի վերք, որ արդէն չի կարող համեմատուել այն բազմաթիւ ուրիշ վերքերի հետ, որոնք շատ անգամ թիւրքիայի անդամահատութեան պատճառ եղան: Այս վերքը արդէն «հիւանդ մարդու» սրտի վրայ է աճում և ուրիշ ոչ մի կերպ չի կարող վերջնապէս սուլթանական ռէժիմի համար, բայց եթէ մահով միայն:

Միանգամայն նոր և գուցէ աւելի ևս հետաքրքրական է մի այլ երևոյթ — անցեալ տարւոյ վերջերին քիւրդ քաղաքական յանցաւորների երևան գալը: 1898 թ-ի յունիսին «Գրօշակ»-ում գետեղւեց՝ Տր. Ս. ստորագրութեամբ՝ մեր քիւրդ բարեկամներից մէկի նամակը, որից յիշեցնում ենք հետեւեալ տողերը.

«... Տգէտ մնացած ազգերը գերի կըլլան Ահաւասիկ դուք ալ սոգէտ մնացած ըլլալիսդ տիրող կառավարութեան գերի եղած էք... Ինչո՞ւ օր մը տեղ մը չէք խնդիր եւ կառավարական շէնքերը կոխեր... Սուլթան Համիտ ոչ խալիֆայ է, ոչ փառիշահ... Ձեզ ձեր հայրենակից հայերուն դէմ կը դրդուէ. դուք ինչո՞ւ չէք ըսեր, որ անոնք մեր թօփուրագար տաշնէրն (հողի եղբայրներն) են, մեր դրացիներն են և միևնոյն երկրի զաւակներն ենք... Միացէ՛ք, ձեր փրկութիւնը գէնքի ուժով միայն պիտի ըլլայ, այսինքն ապստամբութիւնով...»

Քիւրդական վայրենութեան ծանօթ մարդկանցից շատերը իրաւունք ունենին կարծելու, որ տեսական բնաւորութիւն ունեցող այս կոչը — լոկ քաղաքակրթութեան ճաշակը առած մի քիւրդ անհատի բարեմիտ խորհրդածութիւնների արդիւնք է և աւելի ոչինչ: Բայց միաժամանակ երևան եկան փաստեր, որոնք կասկած չէին թողնում, որ քիւրդերի մէջ խմորում է մի ինչ որ խլրտում: Մենք չենք կարող այդ փաստերը կայել մեր բարեկամի կոչի հետ, իբր նրա հետեւանք, բայց չենք կարող առանց ուշադրութեան թողնել այն հանգամանքը, որ այդ կոչը արդէն ունեցել է որոշ հող քիւրդական կեանքում, որ դա կեանքից այնքան կտրւած ձայն չէր, որքան կարելի էր կարծել առաջին անգամից: Այդպէս՝ Պօլսում բանտարկւեցին անցեալ տարի յայտնի քիւրդական պետ Բէզըրխանի որդիները, մեղադրելով իբր «համիդէների ըմբոստութեան գրգռիչներ»: Անատոլիայում տեղի ունեցան ուրիշ ձերբակալութիւններ: Սկիզբը Վահրէում և յետոյ ժընևում սկսեց հրատարակուել մի քիւրդերէն թերթ «Քիւրդիստան» անունով, որ յամենայն դէպս բարեկամ չի կարող համարուել տաճկական բռնակալութեան. վերջնապէս անցեալ տարւոյ վերջերին Պօլսում տեղի ունեցաւ մի ամբողջ քիւրդական քաղաքական դատ: Այս առթիւ մի մասնաւոր նամակով գրում էին մեզ այնտեղից.

«Քիւրդ պէյեր եւ համախիէի պետեր բերւած են հոս եւ մեծ քննութեանց ու պատժոց կ'ենթարկւին. յաջս կառավարութեան քիւրդերը շատ լինկած են այժմ այն պատճառաւ, որ այս վերջինները ապստամբական

ճամբայ ընտրած են ինքնիշխանութիան հասնելու նպատակաւ։

Դատուում էին Պոլսում քիւրդերի մի քանի պարագլուխներ, իբր իրենց ցեղակիցների գրգռողներ թիւրք կառավարութեան դէմ։ Եւրօպական լրագիրները քիւրդերի այս տրամադրութիւնը անւանեցին սպառնալի՝ թիւրքերի համար և բացատրում էին նրանով թէ սուլթանը ինքը զէնքեր բաժանելով քիւրդերին՝ այնքան ուժեղացրել է նրանց, որ այժմ նրանք բոլորովին աներկիւղ կերպով յարձակուում են հայ և թիւրք գիւղերի վրայ ու գրաւելով նրանց՝ խլում են սուլթանից մէկ գիւղ միւսի յետևից։ Մտաբերենք թիւրք պալատականի խօսքերը այս առթիւ. «Եթէ քիւրդերն էլ շարժեցին, էլ ամէն բան վերջացած է։»

Իսկ Ե մ է՞ն ը, որ ամբողջ տարի կուում էր սուլթանի դէմ։ Իսկ Ա լ բ ա ն ի ա ն, ուր ծագած շարժումները սկզբում ցեղական բնաւորութիւն ունենալով՝ յետոյ ուղղեցին կառավարութեան դէմ և օսմանեան մի զօրաբաժին ջարդուփշուր անելուց յետոյ՝ երկար ժամանակ էլքասան քաղաքը իր շրջականերով սարսափի մէջ պահեցին։ Իսկ Լիբանանի դ ը ո լ գ ն ե՞ր ը, որոնք անցեալ ամառ ապստամբական մեծ պատրաստութիւնների վրայ էին։ Իսկ Մ ա կ ե դ օ՞ն ի ա ն, որ իր մի քանի յեղափոխական կուսակցութիւններով տենդային յուզման մէջ է և որի ազատման գործը օրւայ հարց է միայն։ Իսկ Վ ը ե ա է՞ն, որ իսպառ թառամեցրեց յունական պատերազմում Աբդիւլ Համիդի ստացած յաղթական պսակը և մի նոր զօրաւոր ազդանշան դարձաւ այն բոլոր ազգութիւնների համար, որոնք կուսի ճանապարհի վրայ են...

Աերջացնենք մեր խօսքը թշնամու մասին։ Մինք մատնացոյց արինք մի շարք անհրաժեշտ երևոյթներ, որոնք վկայում են, որ Տաճկաստանի ներքին քաղաքական կեանքը օրրստորէ թունաւորում է հպատակ տարրերի բ ու ու ն դ ժ դ ո հ ո լ թ իւ ն ն եր ո փ Այդ իրողութիւնը, որքան արտայայտեց դա 98 թւականի ընթացքում, մեղ կարող է բերել միայն սիփիլիզ եղբակացութեան, որովհետև՝ իրրև մի-մի հարւածներ սուլթանական բռնակալութեան դէմ՝ այդ սպառնալի երևոյթները ստորացնում, թուլացնում, քայքայում են նրան...

III

Դառնանք այժմ դիւանագիտական աշխարհին, որ այս յօդուածի սկիզբում անւանեցինք հանդիսատես մեր կուսի և որ դեռ 1886 թւից Պարիզի դաշնագրով ստանձնել է թիւրքիայի քրիստոնեաների պաշտպանի դերը։ Եթէ հայկական շարժումը, թէև կարճատև, բայց արդէն անհամար կորուստներ կրած չլինէր, գուցէ բնական լինէր այդ հարցի մասին այսօր լաւատեսութեամբ խօսել։ Բայց այժմ էրբ լաւ գիտենք, թէ որպիսի անարբերութեամբ եւրօպական պետութիւնները մեղսակից եղան սուլթան Համիդին, երբ նա կազմակերպում էր հայ-

կական կոտորածները, այժմ, երբ ականատես եղանք, թէ ինչպէս այդ պետութիւնները կամենալով սուլթանի կամ իրար հետ ունեցած հաշիւները հայի գլխին մաքրել — թոյլ տւին «մեծ մարդասպանին» տարիների ընթացքում համարձակ ջարդել մեզ — այժմ, ասում ենք, իրաւունք չունե՞նք արդեօք դիւանագիտութեան նշանակութիւնը և ապագայում խաղալիք դերը որոշելու համար գործ դնել նոյն կրիտերիումը, որով վերաբերում ենք իրեն՝ սուլթան Համիդին։ Այո՛, ինչպէս այդ մեր ամէնասուկալի թնամին կարող է՝ որ և է սեփական շահից դրդւած՝ վաղը միւս օր հայերին այս կամ այն արտօնութիւնը տալ այնպէս էլ այդ «հուշակաւոր» պետութիւնները՝ իրենց որոշ դիտումները առաջ տանելու նպատակով կարող են շատ բան անել մեզ համար։ Ինչպէս ինքը սուլթան Համիդը իր անվերջ հալածանքներով, իր փտած կառավարչական մթնոլորտով՝ իր հպատակ յոյների, լիբանանցիների, սէրբերի, բուլղարների, կրէտացիների դատին մեծապէս նպաստեց, նոյնպէս էլ այդ բարոյական սնանկները՝ անդադար արհամարհելով իրենց պարտաւորութիւնները դէպի մեզ — կարող են հէնց իրենց մէջ հող պատրաստել ինպաստ մեր բաղձանքների իրագործման։ Այո՛, այդպիսի զարմանալի խաղեր սիրում է պատմութիւնը։ Բազմաթիւ օրինակներից յիշենք միայն մեր հարցի հետ, միայն թիւրքիայի հետ կապւածները։ «Յոյները իրենց ազատութեամբ ամենից շատ պարտական են իրենց հակառակորդների կրքերին», ասում է Բեօրնէ։ «Անգլիան, որ վախենում էր Ռուսաստանի ուժեղանալուց և Տաճկաստանի անկումից, ամենից շատ նպաստեց թէ մէկին, թէ միւսին», պնդում է նոյն Բեօրնէն։ Ապստամբ կրէտացիների վրայ թնդանօթներ արձակողները մի քանի ամսից յետոյ իրենք դուրս քշեցին կղզուց թիւրք ղեկավարներին։

Այս փաստերին մենք սալիս ենք առանձին նշանակութիւն ոչ միայն այն պատճառով, որ ժամանակակից դիւանագիտութիւնը չի ճանաչում ոչ մի ուրիշ սկզբունք, բացի «հաւատամք ի մի Շահ»-ի հանգանակը, այլ և նրա համար, որ աշխարհիս երեսին չկայ ոչ մի այնպիսի կարէտօսկօպ, ուր գոյները այնքան անհպատակ լինէին, ինչպէս քաղաքական կալէտօսկօպում։ Մի դիպումատ ասել է, դիւանագիտութեան մէջ չի կարելի նախագուշակութիւններ անել նոյնիսկ հետեւեալ օրւայ մասին, և ճիշդ է ասել։ Յիշենք կրկին անցեալ տարին։ Որքան անսպասելի դէպքեր տեղի ունեցան այդ մի տարում։ Զինաստանի մասնակի բաժանում, պալատական յեղափոխութիւն Զինաստանում, սպանամբերիկեան պատերազմի Ռաջօդայի դէպքը, Վրէտէի ազատութիւն, անգլեամերիկեան միութիւնը, զինաթափութեան հրաւերը, ռուս-տաճկական դժգոհութիւնները և այլն։ Ո՞վ էր այն խելօրը, այն հեռատեսը, որ կարողանար այս դէպքերի մասին թէկուզ միայն մի քանի ամիսներ առաջ անսպասման ճիշդ նախագուշակութիւններ անել։ Ո՞վ էր այն քաջ

գիւանագէտը, որ չգողար՝ ընդհանուր առմամբ յանկարծակի տեղի ունեցած այս երևոյթներից շատերի առաջ անկարող լինելով ասել, թէ ինչով կը վերջանան դրանք կամ շահերի ինչ նորանոր դասաւորութիւններ կը ստեղծեն: Ո՞վ է հետեւաբար և այն համարձակը, որ ներկայ քաղաքական դրութիւնը կարողանար յարատեւ հռչակել և, որ դիւանորն է, հիմք ունենար պնդել թէ շատ նորանոր քաղաքական զուգակցութիւններին, որոնք անխուսափելի են ապագայում, և ոչ մէկը չի կարող լինել նպաստաւոր մեզ համար... Դժար է իհարկէ պատասխանել այն հարցին, թէ ով է այսօր Թիւրքիայի բարեկամը, բայց թող մեզ ասեն նաև, տաճկի ո՞ր բարեկամը նրանից պատահներ չի խլել նրան չի թուլացրել երբեմն նոյնիսկ աւելի քան նրա թշնամիները կամ ո՞րի բարեկամութիւնն է, որ չի փոխել թշնամութեան և ընդհակառակն, այն էլ շատ կարճ միջոցով...

Մենք սովոր ենք լացի, աւելի ճիշդն ասած՝ մեզ սովորեցրին լացի, բայց մի փոքր էլ խնայենք մեր աչքերը, եթէ չենք կամենում սևը սպիտակից ջոկելու ընդունակութիւններս կորցնել մի փոքր էլ այսուհետև յուսանք մեր թշնամիների վրայ, եթէ յուսահատել կամ յուսահատելու վրայ ենք մեր բարեկամներից...

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ո Ւ Թ Ե Ն

10/22 դեկտեմբեր 99

Բաղէշի վերջին դէպքերն ահաբեկ ըրին տեղիս կառավարութիւնն ու թիւրքերը: Լուր կը պտըտի հիմա թէ Սերոբ փաշան (Աղբիւրը), չի ընալով Բաղէշը դրաւել, կը պատրաստուի Մուշի վրայ յարձակելու: Թիւրք ու քիւրդ, սրտերնուն վախէն, արևը մայր մտնելէն ետք ալ դուրս չեն ելլար ստըտելու և գիշերը դաշտի մէջ ճամբորդելն ալ մէկդի դրած են: Կառավարութիւնը անտարբեր չկեցաւ այդ լուրերուն առջև, աւելցնել տւաւ թէ գիշերաւ և թէ ցերեկաւ պահստորներուն թիւը և մանաւանդ հսկողութիւնը խստացուց քաղաք տանող ճամբաներուն վրայ: Մանրակրկիտ խուզարկութիւն և քննութեան կենթարկելն հիմա քաղաքս երումուտ ընողները:

Երկու շաբաթ առաջ ալ նոյեմբեր 20-ի լուսագէմին՝ ոստիկանազինւորները յանկարծ կը պաշարեն Բերդակ հայաբնակ գիւղը, կասկածելով թէ յերափոխականներ պահելու ան լինին հոն: Գիւղը պաշարելէն ետք, արշալոյսին կը մտնեն գիւղը և կը սկսին խուզարկել մանրակրկիտ կերպով բայց բան մը չեն գտներ: Այդ անպաշտպանութենէն սրամտած, ջոկատի հրամանատարը կը հրամայէ գիւղի այդ մարդիկը քշել տանել գիւղի մէկ կողմը, ուր կը սկսին ծեծել և տանջել, ղէնք պահանջելով անոնցմէ բայց չեղած տեղէն ինչ կրնային առնել: Իսկ այդ միջոցին զօրքին հրաման կը տրուի աւարի սալ

գիւղը: Այդքանի ու սովալուկ զինւորին այդ հրամանն էր պէտք. կը խուժեն տուները, ձեռքի տակ ինկածը կը վերցնեն, բռնի կը խլեն կիներուն վրայ եղած զարգերը. կը ծեծեն ու կը բռնաբարեն, և վերջապէս բան մը պակաս չեն թողուր այն բոլոր խժոժութենէն, որուն ընդունակ է թիւրք զինւորը անպաշտպան էակներուն հանդէպ:

Բայց մասնիչներն ալ անպատիժ չեն մնար հիմա: Մասնիչ ՌէՍ ԲԱՄՍԵՂԻՆ Խասգիւղին մէջ տէնօրի ենթարկուող արդէն հաղորդած ենք: Այդ մասը կը յուսանք թէ խրատ լինի քանի մը ուրիշներու համար, որոնք դանակոխ ընելով ամէն սրբութիւն, առիթը փախցուցած չեն երբեք իրենց եղբայրներուն դաւելու: Հիմա թող գիտնան որ կայ իրենց վրայ հսկող անողոր աչք մը, որ կրնայ ուշացնել պատիժը, բայց երբեք ներել... եթէ յամառին տակաւին շարունակել իրենց վասակի գործը:

Իրերու այս վիճակին մէջ անմխիթար երևոյթ մըն է քաղաքիս ունեւոր դասակարգին անտարբերութիւնը: Մտցած դեռ երէկի տագնապներն ու սղէտները, ամէն մարդ ինկած է իր գձուձ շահերու ետեւէն, դրամ՝ դիզելու, չխտրհելով որ այդ ամէնը դարձեալ բաժին պիտի դառնայ քիւրդին կամ թիւրքին, թէ կեանքերին ալ վրայ պիտի տան նորէն — եթէ իրենց նպատակ չդնեն ամէնէն անյետաձգելի բանը արդի պարագաներուն մէջ — ինքն ապաշտպանութեան գործը:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

ԵՐԿՐՈՐԻ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 5/17 փետրւարի 99

Հէնց այս րօպէիս, երբ դրում եմ այս նամակը, կովկասեան կառավարչապետ իշխան Գօլիցին՝ իր մտերիմ թեւադրիչի՝ Միցկելիչի հետ այստեղ՝ Պետերբուրգ են, ուր, պէտք է կարծել, շնորհ են քերել «կարեւոր» ծրագիրներ պաշտպանելու համար: Թէև հեռու, Կովկասից բայց երևակայում եմ թէ ինչ իրարանցում է տիրում: Թիֆլիզում, ուր, ինչպէս շատ անգամ, այժմ էլ անշուշտ ենթադրում են, թէ կառավարչապետը այլ ևս չի վերադառնալ և նրա տեղ կը նշանակուի մի նորը:

Երկու տարի է ընդամենը, բայց ինչ ահաբիւս տարբերութիւն: Երկու տարի առաջ երբ իշխան Գօլիցին նշանակեց կառավարչապետ, Կովկասում քաղցրիկ երազներ էին տեսնում, աղբաբնակութիւնը, ինտելիգենտ ու վարչական շրջանները, վերջապէս մամուլը աւետում էին մի նոր, Էտերմետեմեան ուղղութեան աւելի բեղմնաւոր շրջան: «Կրթութեւ մարդ է, նշանաւոր սոցիալիստներ կայացրեցի, ետանդի և կամքի տէր, ասում էին շատերը, և նրա գալով երկիրը նոր արշալոյսներ կը տեսնին»: Արժանացրի օրերն էին սկսել երազել...

Եւ երբ, Պետերբուրգ եկած, ես պատմեցի մի յարգելի ռուս մարդու, որ երկար ծառայել է Կովկասում և լաւ ճանաչում է Գօլիցինին, թէ ինչպէս է վերաբերում Կովկասը Գօլիցինի նշանակելուն, — նա ժրպտալով ասաց:

— Այո, իշխան Գօլիցին մի «փորքիկ» Վօրօնցօյ կարող է լինել. Գօլիցինի տոհմին յատուկ է այդ գիծը. բայց այդ կախած է նրանից, թէ ովքեր կը լինեն խորհրդականները. լաւ խորհրդականներով՝ նա փորքիկ Վօրօնցօյ կը լինի, իսկ վատ խորհրդականներով՝ փորքիկ Պօբեդօսօսցեմի:

Գժբախտաբար այդպէս էլ եղաւ Թիֆլիզում շատերը գիտեն, թէ սկզբի ամիսներում օր օրի յետևից ինչ գեղեցիկ լուրեր էին բերում իշխան Գօլիցինի ապարանքից: Ընդունելով վարչական մարմնի ներկայացուցիչներին՝ նա ասում էր. «Ինձ համար չկայ ազգութեան խտրութիւն և ձեզ համար էլ չպիտի լինի. ինձ հարկաւոր են լաւ պաշտօնեաներ և դրանց պէտք է փնտրել ամէն ազգի և կրօնի շրջանում»: Գիմելով կովկասեան գրաքննական կոմիտէին, իշխանը ասել էր. «Մամուլին ազատութիւն տւէք. քննադատելու պաշտօնեաներին. ես ուզում եմ այդ ճանապարհով ճշմարտութիւնն իմանալ»: իսկ իր նախկին ծանօթ հայ զինւորականներին (իշխանը առաջ ծառայել է Կովկասում) նա շատ անգամ մտերմաբար կրկնել է, որ ինքը «ատում է ազգայնական հալածանքը և միանգամայն արմատախիլ կ'անէ ամէն մի այդպիսի փորձ», — մի խօսքով մարգարիտների մի հիւսւածք, ոք մի որոշ ժամանակից յետոյ գարշելի յանդգնութեամբ «արքի» մէջ գցւեց, որպէս զի դրա տեղ պարզւի ազգայնական հալածանքի ու խտրութեան անարգ դրօշակը, որ այնքան եռանդով և ոգևորութեամբ ծածանեցնում են ամբողջ Կովկասի վրայ մի շարք պաշտօնեաներ և գրանց թւում նաև իշխան Գօլիցինի ընտրած նենգամիտ խորհրդականները և արկածախնդիր թելադրիչները.

Մի օր՝ ընդունելով իր պալատում հայոց պատրիարք կաթողիկոս Խրիմեանին և խօսելով Էջմիածնի գործերի և կառավարչական ու կաթողիկոսական յարաբերութիւնների մասին, իշխան Գօլիցին ասել է.

— Ես մեծ համակրութիւն եմ տածում դէպի Ձերդ վեհափառութեան անձնաւորութիւնը, բայց չեմ կարող թագցնել որ դուք շրջապատած էք միանգամայն անվստահելի խորհրդականներով, որոնք, ցաւ է ասել, մեր յարաբերութիւնները և Էջմիածնի գործերը հասցրել են այժմեան տխուր և նոյնիսկ վտանգաւոր վիճակին:

Տարաբախտաբար. ամենայն հայոց կաթողիկոսը չկարողացաւ կամ իրաւունք չունեցաւ պատասխանելու.

— Ես էլ Ձերդ պայծառափայլութիւն, համակրութիւն եմ տածում դէպի ձեր անձնաւորութիւնը, բայց չեմ կարող թագցնել որ դուք ևս շրջապատած էք միանգամայն անվստահելի խորհրդականներով, որոնք, ցաւ է ասել, մեր յարաբերութիւններն ու կովկասեան գործերը հասցրել են այժմեան տխուր և նոյնիսկ վտանգաւոր վիճակին:

Գուք անշուշտ հետաքրքիր էք իմանալու, թէ ովքեր են կազմում այն «խորհրդակցական» մարմինը, որ այնքան վճռական ներգործութիւն ունեցաւ կամբից զուրկ իշխան Գօլիցինի վրայ: Ահա՛ Գիմելրալ Քրէյզէն, նախկին նահանգապետ Երևանի, որ Պօբեդօսօսցեմիան ուղղութեան համար նահանգապետի պաշտօնից բարձրացրեց ժանդարմների շէֆի կարևոր պաշտօնին և ապա Պետերբուրգից ուղարկեց Թիֆլիզ՝ կառավարչապետի օգնականի պաշտօնով՝ «ուսացման» գործում Գօլիցինի աջ ձեռքը լինելու համար: Կառավարչապետի դի-

ւանատան դիրեկտոր Միցկեվիչ, յունագաւան լեհացի, այսինքն լեհացու ամենազատ տեսակը, աւելի ուսքան ամենաթունդ ուսը, երկչու ու կասկածոտ, շողորթ ու ինտրիգան: Նահանգապետ Բրէյօվի որդատաստանական նախագահի պաշտօնից Գօլիցինի կողմից կանչւեց նահանգապետութեան միայն մի արժանաւորութեան — հայատեցութեան — համար, եթէ չհաշւենք նրա մի այլ աչքի ընկնող արժանաւորութիւնը — կաշառակերութիւնը, որով մեծ հուշակ էր ստացել դատարանական շրջաններում... Փոխ-նահանգապետ Ստեֆանօվիչ, որին ճակատագիրը գցեց Կովկաս, բանաստեղծի ասելով, «բախտ եւ աստիճաններ որսալու նպատակով» — մի տեղանք, որի համար ազգայնական հարցը ամենակարճ ճանապարհն է այժմ... Ահա դա է այն քառասունութիւնը, որ երկու տարուց իվեր տօն է տալիս գործերին և որ իր նպատակներին հասնելու համար ոչ միայն գաւառները ձգտում է լեցնել այնպիսի «չնաշխարհիկ» նահանգապետներով, ինչպէս է գեներալ Վիրէբիլ Գանձակում, կամ, թէ այնպիսի սրիկայ գաւառապետներով, ինչպէս Քօզուսլավսկի Իգդիրում, այլ և հնարաւոր է համարում՝ երկրի միակ պաշտօնական լրագիրը յանձնել մի այնպիսի կլասիկ-աֆերիստի, ինչպիսին է Ալեքէյօ, «Կաւկաս»-ի այժմեան խմբագիր-լրտեսը...

1897 թւի յուլիս ամսին էր, երբ լուր տարածւեց թէ Թիֆլիզի նահանգապետ իշխան Շերվաշիձէ, ոչ հայատեաց մի մարդ, հրաժարուում կամ՝ աւելի ճիշդ է ասել՝ հրաժարեցում է պաշտօնից: Դրոշմունք մեծ էր: Իշխան Շերվաշիձէի հրաժարականը ազդանշան էր: Եթէ նա մնար, կը նշանակէր՝ տեղական խաղաղասէր կուսակցութիւնը յաղթող հանդիսացաւ. իսկ հրաժարելը — վերջնական ապացոյց, որ Քրէյզէ-Միցկեվիչեան խումբը տիրապետեց... ոչ, իհարկէ, թշնամու բանակին, այլ կառավարչապետի ապարանքին... Եւ մի ամիս հազիւ անցած այդ կասկածները, տարաբախտաբար, արդարացան. Շերվաշիձէ, չտանելով իր անձի և երկար տարիների գործունէութեան դէմ լարած դաւերը, հրաժարական տւեց, որ, իրեպ ասելու կառավարչապետը ընդունեց մեծ հաճոյքով այդ հրաժարականին հետևեցին մի քանի այլ հրաժարականներ, և այդ օրից սկսւեց մի նոր կատարի՝ կամ աւելի ճիշդ՝ տնտեսութիւնը արշաւանք յանուն մեզ ծանօթ «ուսացման»...

Նպատակին հասնելու համար ոչ մի միջոց չկանելու սկզբունքը դարձաւ Գօլիցինեան սխտէս: Այդ սպացուցանելու համար, ես կը յիշատակեմ երեք բնորոշ փաստեր. 1) տեղացիներին հեռացնելը պետական ծառայութեան բոլոր ասպարէզներից, 2) տեղական ինքնավարական մարմինների խեղդելը, ինչպէս այդ ցոյց են տալիս Թիֆլիզի դումայի դէմ գործ դրած միջոցները, և 3) Հայոց դպրոցների փակումը և մանաւանդ այդ դպրոցների կալածանքի անարգ յափշտակութիւնը: Ես չեմ յիշատակիլ Գօլիցինի առանձին առանձին, թէ և նոյնպէս շատ բնորոշ քայլերն ու կարգադրութիւնները, որովհետև յիշատակած երեք կէտերի մէջ արդէն արտացոլում է նրա ամբողջ ոգին և սխտէսը:

1. Տեղացիներին պաշտօն չտալ — ահա այդ երեք բառերի մէջ է ամփոփւած նոր «քաղաքականութիւնը»: Այդ քաղաքականութեան շնորհիւ էր, որ իշխան Ամիլխովարի, ազգով վրացի, հրամանատար զօրաբանակի, Կովկասեան զինւորականութեան

փայլուն մի ներկայացուցիչ որ մի քանի ամիս մինչև Գօլիցիների գալը՝ վարեց նոյնիսկ կառավարչապետի պաշտօնը, անտես արևեց, և նրա տեղ կառավարչապետի օգնական նշանակեց գեներալ Ֆրեդէ: Դա ընդհանուր զարմանք առաջ բերեց, որովհետև հասարակ դատարար, եթէ անելի չասենք, պահանջում էր յարգել տեղացի մի այնպիսի պաշտօնեայի, որ ուսուց յաղթութիւնների համար մազեր է ձերմակացրել: Դրա փոխարէն, վերաւորանքը կրկնապատկելու համար, իշխան Ամբլախ-վարիին նշանակեցին իշխան Գօլիցիների դուքսին յանձնարարութիւնների՝ պաշտօնեայ, մոռանալով որ տարիներ առաջ՝ նոյն այդ Գօլիցիին ծառայել է իբրև... աննշան զինուորական Ամբլախվարիի ձեռքի տակ, երբ նա բանակ էր կառավարում...

Ես արդէն յիշատակեցի իշխան Շերվաշիձէի հեռացելը: Նրա հեռանալուց յետոյ անմիջապէս հեռացրեց նաև Գանձակի նահանգապետ իշխան Նակաշիձէ, որպէս զի դրանց փոխարէն դուքսները՝ նշանակեցին Եւ Կա Շերվաշիձէի տեղ նշանակեց Բրիկով, որին — լաւ լսեցէք — այժմ նոյնիսկ Գօլիցիներ տեսնել չի ուզում, իսկ Նակաշիձէի տեղ Մոսկուայից հրաւիրեց ինչ որ գեներալ Արիէնով, որի միակ արժանաւորութիւնն այն է, որ Գօլիցիների անձնական բարեկամն է (միմեանց հետ դուքսով են), և որը մի ամսում արդէն ցոյց տուց, որ այլ բան է Մոսկուայի դատարարներում՝ լաւ դատարար՝ լինել և այլ բան լաւ նահանգապետ... Այդ կարևոր փոփոխութիւններին յաջորդեցին անելի աննշանները, սկսած գաւառապետներից և վերջացած պրիստաներով: Հայերի մասին ասելը արդէն անելորդ է, նրանք առանց դրան էլ դարձրին պաշտօնների համար անյարմար էին դատած՝ և իբրև քաղաքականապէս անվստահելի տարր՝ սկսեցին հեռացնել նոյն իսկ իրենց երկրորդական պաշտօններից: Իշխան Գօլիցիների կարգադրութեամբ, արդէն պաշտօնի մէջ եղած հայերին տեղեր էին առաջարկում կամ Ռուսաստանի ներքին նահանգներում կամ այնպիսի վայրերում, ուր հայեր չեն ապրում, իսկ նորերին բացարձակապէս մերժում են ընդունել: Երևի դրանով պիտի իրագործէր այն մեծագործ Ֆրեդէ թէ յիշ համար չկայ ազգերի և կրօնների խտրութիւն:

Հազիւ մի քանի ամիս անցաւ սակայն և Գանձակի նահանգի մէջ տեղի ունեցած դառն փաստերը ցոյց տուցին, որ շատ վառաբար գործ է պաշտօնի կանչել երկրին և ժողովրդին անծանօթ, ոչինչ արժանիք չունեցող անձինք և հեռացնել այնպիսի տեղացիներին, որոնք ամբողջ գլխով բարձր են զանազան դեմքերից՝ և «տայնի սովետներին»: Աւազակութիւնը միանգամից կրկնապատկեց իր ուժը, դուքս չինովիկներին՝ «խաժուրթեան» վրայ վստահ թուրք աւազակապիտները սկսեցին սպանել ոչ միայն «անգէն հպատակներին», այլև կողակներով շրջապատած պրիստաներին, որոնց կենդանի ապացոյց պէտք է համարել Մոսկուայի և Աբաշիձէի սպանութիւնը: Աւազակային խմբերը յանդգնաբար սկսեցին կողոպտել ոչ միայն մուծ ձանապարհների վրայ, այլ նոյն իսկ նահանգական քաղաքի դիմաց, նահանգապետի քթի տակ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս Հաշիբէնդի հռչակաւոր դէպքը, երբ աւազակները կալանաւորեցին ոստիկանապետին, պրիստաւին, ուսուցիչներին (սպայ) և բազմաթիւ այլ մարդիկ, ու մտադիր

էին ձերբակալել նոյնիսկ նահանգապետ գեներալ Արիէնովին իբրև խոստովանք նրա մեծ քաղութեան... Այժմ մինչև իսկ ինքը գեներալ Արիէնովը, յուսահատած, առաջարկ է արել իշխան Գօլիցիներին մի քանի հայերի պաշտօն տալ ոստիկանութեան մէջ, «ինչքան ուսներ բերեցինք, բոլորն էլ արեցող դուքս եկան — ասել է նա — իսկ թուրքերը անելի մեր օտի տակն են փորում, քան գործ չինում. ուրիշ ելք չկայ, բայց եթէ տեղացիներին նորից պաշտօնի կանչել» — Ռչ և ոչ լսել անգամ չեմ կարող հայերի մասին, — ահա այն է եղել Գօլիցիների պատասխանը: Նա մինչև այժմ էլ չէր արտաւանջ փաստերից՝ կանչում է այս կամ այն դիւանատան կամ վարչութեան ղեկավարին և յայտնում. «Չեղ մտ մի քանի հայեր կան, պէտք է նրանց ուղարկել ներքին նահանգները կամ բոլորովին հեռացնել», և եթէ որ և է մէկը փորձում է ապացուցանել, թէ այդ հայերը արժանաւոր պաշտօնեաներ են... իսկոյն թնդում է իշխանական որոտը՝ «Անել ինչպէս ասացի...» Յիշեք այդպիսի դէպքերից Թիֆլիզի «կոմսոբնիտայա» կառավարիչ Արեւտենիկովի դէպքը, որ ըստ փոխել իրեն Վոլկասից Ռուսաստան կամ ընդունել իր հրաժարականը, ասելով՝ թէ նա չէ կարող Գօլիցիների պահանջմամբ հեռացնել իր հայ պաշտօնեաներին...

2. Թիֆլիզի քաղաքային դումայի (խորհրդարանի) դէպքը գալիս է լրացնելու տեղացիների դէմ սկսած պատերազմը: Հիմնական ինտելլիգենտները օրէնքի վրայ, բնականաբար, քաղաքային դումաներում մեծամասնութիւնը պէտք է լինի տեղացի ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչ և ոչ թէ ուսաների, որոնք ինչպէս գիտեք Անդրկովկասում չնչին տոկոս են կազմում: Մոռանալով ահա այդ բնական երևոյթը, իշխան Գօլիցի իր «քաղաքագէտ» խորհրդականներով միշտ մոնչում է, թէ դա ուսուց դումա չէ, այլ հայոց դումա: Եւ ահա կամենալով չքացնել դումաների անկախ գործունեութիւնը՝ Գօլիցիին, համարձակութիւն առած իրեն սուած արտօնութիւններից, ամէն քայլափոխում խառնում է դումայի գործերում, ոչնչացնում նրա որոշումները, ինքագլուխ հրահանգներ տալիս նրան... Ահա մի փաստ: Թիֆլիզի դուման որոշում է մի հասարակ բան — իր ձեռքն առնել քաղաքի ձիաքարը, որ կապալով է սուած մի բելգիական ընկերութեան: Անելի պարզ բան լինել էլ չէ կարող: Դուման քաղաքի տրեստեական գործերի ղեկավարն է և շատ բնական է, երբ նա ձգտում է իր ձիաքարը անելի շահակտ և բնակիչների համար անելի յարմար կերպով բանեցնել: Բայց ահա դուքս հայրենասէրները՝ շնչում են իրար ականջի, թէ դուման ուզում է ձիաքարը ձեռք գցել, որպէսզի այնտեղ էլ բոլոր պաշտօնները հայերին տայ: Ինտրիգը լարած է, մնում է տեսնել արդիւնքը: Իսկ արդիւնքը այն եղաւ, որ Թիֆլիզի նահանգապետ Բրիկով և փոխ-նահանգապետ Ստեֆանովիչ արտօնած Գօլիցիների կողմից՝ սկսեցին մէկը միւսի յետևից ջլատել դումայի իրաւունքները, քանզի նրա որոշումները, նոյնիսկ սկսեցին սիրտ տալ բելգիական ընկերութեան, վերջապէս այնտեղ հասցրին, որ կարողացան Գօլիցիների գրութեամբ քաղաքային վարչութեան երկու անդամներին հեռացնել պաշտօնից և ինչ խօսք, տապալեցին ձիաքարի յետգնման գործը: Եւ այժմ

գոյութիւն չունի դու՛ման. նա կառավարչապետի և մինչև իսկ նահանգապետի խաղաղիքն է. . . Թիֆլիզում այդ առթիւ ամէն տեսակ տգեղ լուրեր էին պտտում: — Իբր թէ նահանգապետ և փոխ-նահանգապետը 15 հազար ռուբլի կաշառք են կերել բէլգիական ընկերութիւնից, որպէս զի քանդեն դու՛մայի որոշումը: Այդ լուրերի մասին գիտեր և ինքը Գօլիցինը, բայց հայերին պատժելու համար «ռուս չինովնիկները» երեւի ապօրինի չեն գտնում և կաշառակերութիւնը. . .

Գրանով սակայն չվերջացաւ պատմութիւնը. մի պատմութիւնից ծագեց մի այլ պատմութիւն: Հաւատացնում են, թէ Թիֆլիզի դատաստանական պալատի աւագ պրօկուրոր Վասիլեվ անմիջապէս հեռագրում է արդարագատութեան մինիստրին, թէ կովկասեան կառավարչապետը «իրաւունք չունէր հեռացնելու ու պրավայի անդամներին և նրա այդ վարմունքը ապօրինի է»: Հարածը խիստ էր, որովհետև Վասիլեվ հայ չէր, որ կարելի լինէր հեշտութեամբ լռեցնել: Իշխան Գօլիցին նեղն էր ընկել: Եւ ահա մի օր նա կանչել է տայիս դատաստանական պալատի աւագ նախագահ Վրասսկուն, որպէս զի ստիպի ոչնչացնել այդ բողոքը: Ասում են, թէ նոր էր սենեակը մտել Վրասսկին, որ Գօլիցին բաւական անբաղաքավարի կերպով սկսում է գոռալ նկատողութիւններ անել: Նախագահ Վրասսկին շատ սառն կերպով նկատում է. «Չեղբ պայծառափայլութիւն, ես ձեր ստորագրեալը չեմ և բոլորովին ցանկութիւն չունեմ վերաւորանքներ կրելու». . . Ասելով այդ խօսքերը նա անմիջապէս դուրս է գնում և, ինչպէս հաւատացնում են տեղեակ անձինք, անմիջապէս հեռագրով գանգատ է ուղարկում մինիստրին իր կրած վերաւորանքի համար: Իշխան-կառավարչապետը միւս օրն է միայն դգում, որ գործը սուր կերպարանք է ստանում. նորից իր մօտ է հրաւիրում Վրասսկուն և ներողութիւն խնդրելով առաջարկում մի կերպ ոչնչացնել պրօկուրորի բողոքը: «Մեր գործը ընդհանուր է — ասում է նա — մենք ընդհանուր ուժերով պիտի կուենք տեղական թշնամի տարրերի դէմ և այդ պատճառով ես կը ցանկանայի, որ դատաստանական իշխանութիւնը իմ դէմ չգնայ»: Նախագահ Վրասսկին հասկացնել է տալիս կառավարչապետին, թէ դատաստանական պալատի աւագ պրօկուրորը անկախ իշխանութիւն է, և այսօր բողոք տալով կառավարչապետի որ և է քայլի դէմ, վաղը կարող է բողոք տալ նոյնիսկ իր, դատաստանական պալատի նախագահի դէմ, և ապա ուրեմն ինքը անկարող է որ և է արգելք դնել. . . Ինչ եղաւ վերջը — չգիտեմ: այսքանը միայն յայտնի է, որ կառավարչապետի կարգադրութիւնը ու պրավայի երկու անդամների վերաբերմամբ չքանդուեց և ուրեմն այս անգամ էլ նա յաղթեց: 1)

Տեսնում էք ուրեմն, որ տեղական տարրերը և յատկապէս հայերին յետ մղելու համար Գօլիցինի քաղաքականութիւնը ոչ մի միջոցի առաջ խտրութիւն չի դնում: Բայց այդ դառն ճշմարտութիւնը ապացուցանելու համար ինձ դեռ հարկաւոր է կանգ առնել երրօր դ փաստի, այն է հ ա յ ո ճ դ պ Ր ո ճ ն ե Ր ի փ ա կ մ ա ն

1) Լսեցի, որ Թիֆլիզի դատաստանական պալատի նախագահ Վրասսկի եւ պրօկուրոր (դատախազ) Վասիլեվ կանչւած են պատեղ: Ծժէ այս գործի համար է, շատ նետաբերական է, թէ ինչ վախճան կ'ունենայ: Ուրախեց:

և նրանց կալւածներ յափշտակման վրայ, որ տեղի ունեցաւ այնքան վայրենի, այնքան անամօթ կերպով, հակառակ ամէն արդարութեան և օրինականութեան, մանաւանդ կալւածների խելը, որ ցատու՛մն է առաջ բերել զուտ ռուսական շրջաններում իսկ: «Իս բացարձակ յափշտակութիւն է», բացականչում են ամէնքը, լսելով դպրոցների փակման և նրանց գոյքերը գրաւելու սրտաճվիկ պատմութիւնը: Սակայն, ներեցէք ինձ, որ ես այդ մասը կը թողնեմ մի առանձին թղթակցութեան, զգալով, որ այս նամակը բաւական երկարացաւ. . .

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՒՐԳԻՈՅ ԵՈՒՐՁԸ

Քիչ մը ուշ թէև: Գերմանոյ կայսեր Պօլիս այցին, Պերլինի բողոքական երէց մը, Նաուման, Ափրիկէի գերեմամբաներուն կարաւանը հետապնդող վիշահաւերու պէս, շուրջի կայսեր ընկերացած էր. գուցէ իր առօքներով, իր վեհապետին փորձութիւնները քարեխօսելու համար:

Պերլին վերադարձին, քարեխօս երէցը «Օգնութիւն» անուն կրօնաթերթին մէջ հայութեան պատիւը ցեխտող կըծըր կըծըր յօդւած մը կը հրատարակէ: Այդ յօդւածին խօսքերը պերէցը քաղած է 19 տարիէ իվեր Թիւրքիա ապրող գերմանացի բրուտէ մը: Ահա այդ յօդւածին գլխաւոր կէտերը:

«Թիւրքերը օ իւ ըրին հայերուն, որոնք անխնայօքն կը շահագործեն անոնց (Թիւրքերուն) հեղութիւնը, անշահախնդրութիւնը եւ թերհոգութիւնը: Հայը ամբէն անպիտան հպատակն է. ան կը ծախէ իր կենը, իր դեռատի առջիւղ, կը օտօտէ նոյնիսկ իր եղբայրը. . . Անատոլիի հայերն ալ վաշխտու են. . . գերմանացի քրիստոնեաները զուր հայ տղանքը կը պահեն, անոնք ալ մէկաներուն պէս հանաճարածներ պիտի ըլլան: Հայերուն ղէմ ինքնապաշտպանութեան օրինական միջոց չկայ. թիւրքը արդար պաշտպանութիւնով կը շարժի եւ այլն:»

Ինչպէս կը տեսնենք, բրուտը լեզուն բերնին մէջ դարձող մարդ է. իր խօսքերը արդարեղի տեղ կընան անցնել գերմանական արքունիքին մէջ: Ուրիշները աղարտելով առաջ անցնելու ազմութիւնը գերմանական հում քարոյականութիւնը կըրնայ ծրագրել միայն, մանաւանդ հայը նկատմամբ: «Արեւելք մէջ ուր երթանք, Պօլիս, Եգիպտոս, ըսած էր Պօլի գերմանական դեսպաններէն մէկը, հայերը մեր քաղաքականութեան միակ ղեկավարներն են»: Կանխարկէր հայ պետական մարդոց, որոնք գերմանական ոտնձգութիւններուն արգելք կը շինային ըլլաւ:

Երանելի բրուտը պէտք ունէր արդէն իր երախտագիտութեան ապացոյցը տալու օմմանեան հիւր ասէր երկրին — այն պահուն եք խաղաղ դաինացիները գերմաններու հողէն տնջան տեւուօնեան կատարով մը կ'արտաքուէին — քանի որ օմմանեան ֆէլէկը իր ղեքախտ ծոխները լսելի ըրած ատեն, գերմանական բախտաւոր դուրսը իր կուժերը կը պատրաստէր:

Բայց՝ բրուտը այնքան հետաքրքիր չէ որքան Նաումանը, կրօնով ղըուցած գրուի մը որ ազգի մը դարաւոր արժանապատուութիւնը սեղանելու մուկանող ստաճվազութիւնը ցոյց կուտայ:

Աստաճային երէցը, իրենց բրուտին ցեխէ ծառը արտապէսէ առաջ, թող անգամ մը Պօլիս մար գար, դիտել — քայց ի՛չ գերմանական գրպարտիչ ակնոցներով — նո պիտի տեսնէր որ հայը Պօլիս շէնցնող ու գեղազարդող միտքն ու քրօնականութիւնը եղած է: այն տեսակ լէշ ու փուճ երկրի մը մէջ անթիւ չկանութիւններու ու խտրութիւններու դէմ, եւրօպական ծաշակը, գաղափարները ցրքնած է: Գուցէ, այն ատեն, պ. երէցը աւելի խղճահարկէր գրելու թէ «հայեր անպիտան հպատակներ են եւ թէ Պօլիսը քարոյապէս ալլուած է անոնցով»: Դ՛վ կը շահագործէ Թիւրքիան, գերմանները, որոնք գործնապարհ կազմակերպութեան մը պէս կը ծծին երկիրը անոր հաշտութեան ատունները դէպի Գերմանիա վագսնելով, թէ հայիչը որոնք 500 տարիներէ իվեր կը տոճվին, կը տուտապին

տեղը չստի նւասանայ: Եթէ պատշարքը իր շնորհակալութեամբ կուգէր կաշառել «Մէրձէթ»-ը, որուն գրածը չնայող զովեան մըն է Մեծ Մարդասպանի հասցէին, եւ հետեւապէս ինկրու ռէփրմի տեղումնան, ծիծաղելի եւ գոճոճ խառ մըն է: Երբեք չի կրնար պատշարքը որոշ ուղղութիւն մը եւ արդար կուան մը ունենալու է հողաթափանցողուն տակ: «Մէրձէթ»-ը կըզգայ թէ Թիւրքիան հող կը հոտի: Իրաւ է, Օրմանեանն յիմարութիւն է պահանջել վերջին օժոնումը, այլ գոնէ քիչ մը անձնապատուութիւն անբաժնուն է:

Պատրիարքարանը Թազաւորին արեւուն համար աղօթողներու — եւ ժողովներէն շատ են — օժանդակ է: Երբ քարոզարարութեան օրեր զան Գուրգէնը, իբրեւ ազգային մասնաւոր է, պաշտօնին զուգն է. «Ինչէպ ժամու» կուգայ ազգին նրախոսակիրութիւնն ու անհուն ուրախութեւնը յայտնել «յոսս նորին վեհախոսութեան»: «Չէն չէին վասն չէին յաշտ անտէ» սրամիտ բացատրութիւնով:

Յաւազար պատրիարք, որ միշտ կուգէ կատուի պէս շորս ոտքի վրայ իրան, ու գերընթացի աղանդ: Մեր պատրիարքը հրէի մէջօտը ընտած է. մուրալ գուրալ, ամէն թշնամանը մարտիկ եւ յետոյ ծապով լեզուով մը ըսել «Չեր սուրը մեր պարտոցը». շորորը զարու հայ կրօնական քաղաքականութեան հետեւեալ թէեւ, ըսողնք կան իր Օրմանեան, սրան ուրը հեզնութիւն մըն ալ կը զնէ իր փորսոլ նւաստութեանը մէջ: Եւ մ'ալ է Օրմանեան:

ՆՈՒՐԱՐ ՓԱՅՆ ՆՈՒՐԱՐԵԱՆ

Լրագիրները Հայդրդեցին արդէն Նուբար փաշայի մահը: Հանգուցեալը բաւական յայտնի մարդ էր. այդ հանգամանքը մեզ վրայ էլ պարտականութիւն է դնում յայտնել մեր կարծիքը նրա մասին:

Նուբար փաշան ծնւել է Իզմիրում: 1825-ին նրա երկարատեւ գործունէութեան ասպարէզը եղել է Եգիպտոսը, ուր նա դեռ 20 տարեկան հասակում ազգակցական կապերի շնորհիւ սկսեց արդէն աչքի ընկնող պաշտօններ վարել և վերջապէս ժամանակի ընթացքում հասաւ նախարարի բարձր աստիճանին: Իր գործունէութեան ժամանակամիջոցում Նուբար փաշան հանգամանքների շնորհիւ մի քանի անգամ ստիպուած եղաւ Թոնընը պաշտօնը և հեռանալ Եւրոպա, իսկ 1895 թւից նա վերջնապէս հեռացաւ քաղաքական ասպարէզից և իր կեանքի վերջին տարիները անց կացրեց Պարիզում, ուր և վախճանեց 74 տարեկան հասակում, Թոնընում իր ժառանգին, լրագիրների ասելով, 150 միլիոն ֆրանկի չափ կարողութիւն:

Այդ ահագին հարստութիւնը — մեզնից բոլորովին անկախ և նոյնիսկ մեր կամքին հակառակ — կարծես մի տեսակ սուտեր է ձգում հանգուցեալի յիշատակի վրայ, առաջ բերելով այն բնական հարցը թէ ինչպէս և ինչ միջոցներով են կազմուում այդպիսի ահուկ հարստութիւններ: Յակայն դրա հետ միասին անուրանալի է, ոչ նա ներել է Եգիպտոսին իր բոլոր խելքը միտքը, ընդունակութիւնները, երրտասարդութեան ամբողջ թարմութիւնը, չափահաս մարդու հրատուութիւնը, մի խօսքով իր ամբողջ կեանքը, իր ամբողջ «ես»-ը: Եւ ահա այսօր նրա մարմինը ամենայն իրաւամբ յանձնուում է նոյն եգիպտական հողին, որը նա այնքան սիրում էր և որի յառաջադիմութեան ու բարգաւաճման պատմութեան մէջ անշուշտ նա մի շատ պատկառելի տեղ պիտի բռնի:

Մեր նպատակից բոլորովին դուրս է հետեւել քալաւ քալլ և արձանագրել յայտնող Նուբարի ամբողջ

գործունէութիւնը Եգիպտոսում: Եւրոպական մամուլը ընդհանրապէս մեծ գովեստով է խօսում Նուբարի մասին, իսկ մի քանի լրագիրներ նրան դասում են մեր դարի առաջնակարգ քաղաքագէտների շարքը: Այդ գործունէութեան նայելով իսկապէս Նուբար փաշան կանգնում է մեր առջև իր խոշոր հասակով, իբրև մի ուժեղ անձնաւորութիւն, օժտւած բազմակողմանի հարուստ ընդունակութիւններով:

Այդպէս է ահա Նուբար փաշան իբրև մի համաշխարհային քաղաքացի: Այլ բաւականանում է այս տեսակետով, նրա համար այլևս անելիք չունենք: Բայց մենք չենք կարող մոռանալ, որ Նուբար փաշան ծագումով հայ էր ու հետեւապէս պետք է որոշ պարտականութիւններ ունենար դէպի իր ազգը, դէպի այն ժողովուրդը, որին նա պատիւ ունէր պատկանելու: Նրա ամբողջ գործունէութիւնը, որքան էլ բեղմնաւոր ու օգտակար լինէր Եգիպտոսի համար, չի կարող այնուամենայնիւ բաւարարութիւն տալ մանաւանդ ներկայ պարագաներում՝ Հայկական կեանքի արդար պահանջներին, և հայ մարդը ցաւ պէտք է զգայ, որ այդ ուժեղ խելքը, նուբար ու ճարպիկ քաղաքագիտական ձիրքը և առհասարակ այդ անպայման հարուստ ընդունակութիւնները ծառայել են բացառապէս Եգիպտոսի յառաջադիմութեան, նրա քաղաքական-կուլտուրական բարգաւաճման և բոլորովին անօգուտ են անցել հայկական կեանքի համար:

Այդ պահանջի շնորհիւ Նուբարի պատկերի մէջ հայ չի երևում: Ծնւելով հայ նա օտարութեան մէջ օտարներով շրջապատուած անցրեց իր կեանքը, նա իր համար նոր հայրենիք գտաւ, որ կլանեց նրա բոլոր ուժերը, նրա ամբողջ էութիւնը, մոռացնել տալով թշաւուութեան ծայրը հասած բնական հայրենիքը: «Հայաստան երբեք եղած չէ, կամ այնքան քիչ որ նշանակութիւն չունի, բայց հայ միշտ եղած է, և միշտ պիտի ըլլայ» — ահա նրա աղգասիրական ամբողջ գաւառանքը: Զարմանալի չէ ուրեմն որ, երբ այդ հայութիւնից օտարացած մարդու վերջալոյսին տարօրինակ ուժգին կերպով բռնկեց յանկարծ հայկական կեանքը, հրապարակ հանելով մի շարք լուրջ ու ծանրակշիռ հարցեր, նա իր արդի դրութեան մէջ անկարող եղաւ հասկանալ ու բաւարարութիւն տալ նրանց: Մի վճռական քայլ էր հարկաւոր, մի համարձակ թուիք: հայկական նորագոյն պատմութեան մէջ լաւագոյն էլերից մէկը գրաւելու համար, բայց նրա մէջ չկար, բացահայտում է, ամպերի հետ խօսող Մովսէսը, վեր-վեր, դէպի երկինք սլացող հոգին... Ճիշդ է, եղան րօպէներ, երբ նրա մէջ էլ կարծես զարթնում էր ազգայնական զգացմունքը, բայց անմիջապէս այդ բարձր զգացմունքները մանր անձնական փառասիրական ձգտումներին էին վերածուում ու հայկական աւերակների վրայով թուշող բարենորոգչի միտքը դէպի նեղոսի արիւն էր ուղղում...

Թերթերով հայկական շարժման վերջին 20 տարւայ պատմութիւնը, մենք մի քանի անգամ հանդիպում ենք Նուբար փաշայի անւան: Առաջին անգամ Նուբար փաշան հրապարակ եկաւ հայերիս համար Բերլինի վեհաժողովի ժամանակ: Թուութիւնը պատերազմը նոր էր վերջացել, ապտուած անկախ Բուլղարիայի կառավարչի հարցն էր զբաղեցնում քաղաքական աշխարհը:

Նուբարը, որ այդ ժամանակ Եգիպտոսից հեռացած Պարիզ էր ապրում, այդ պաշտօնի համար դրել էր իր թեկնածութիւնը և իբրև թեկնածու բնականաբար ջանքեր էր անում իր նպատակին հասնելու, և գուցէ հասնէր իսկ, բայց ուռւ կառավարութիւնը ուրիշ մտքեր ունէր... Իշխան Գօրչակօյլի ասելով՝ հայ կառավարիչը, որքան էլ նա արժանաւոր լինէր, սլաւօններին չէր կարող բաւարարութիւն տալ... Նուբարի հաշիւները այդպիսով իգերև ելան, բայց նրա համար միաժամանակ բացուում էր մի նոր ասպարէզ. Բուլղարիայում՝ կառավարիչ լինելու յոյսը կորցնելուց յետոյ՝ Նուբարը սկսում է երազել նոյնպիսի պաշտօն ստանալ Հայաստանում. նրա երևակայութեան մէջ նոր նոր պատկերներ են առաջ գալիս. հայկական նահանգների կառավարչի դերը սկսում է կամաց-կամաց հրապուրել նրան, գրգռել նրա իշխանասիրական ախորժակը: Եւ ահա նա պատրաստում է այդ նահանգների համար բարենորոգումների մի ծրագիր, ուղարկում է Բերլին հայ պատերազմներին և խնդրում, որ «ազգի» կողմից իրեն յանձնէի Բերլինի վեհաժողովում ներկայացուցիչ հանդիսանալ և այդ ծրագիրը պաշտպանել: Սակայն՝ Ներսէս Արժապետեանը տարբեր մտքերով էր ապրում: Ազատութեան փրկարար հողմն էր փչում. կրծքերը ուժգին կերպով բարձրանում, իջնում էին և Ներսէս իր մտաւոր աչքերի առաջ՝ եթէ ոչ անկախ Հայաստանի ուրուականն էր տեսնում, դո՞նէ երազում էր նա իր դժբախտ հայրենիքը անտանելի հարստահարութիւններից վերջապէս ազատ տեսնել:

Նուբարի ծրագիրը, որ Ներսէսի կարծիքով այն ժամանակայ տնէջանքների տեսակէտից շատ համեստ պէտք է համարւէր,—բնականաբար չէր կարող դո՛հացում տալ Ներսէսին:

Աւելորդ չէ արձանագրել այստեղ նոյնպէս L'Arménie թերթի այն տեղեկութիւնը, որին նայելով թիւրքաժող Բիկօնաֆիլը Նուբար փաշայի հետ հայկական բարենորոգումների մասին խորհրդակցելուց յետոյ՝ յայտարարում է լորդերի պալատում թէ «փոքր Ասիայի քրիստոնեաներին երջանկացնելու համար բաւական է բարենորոգել տաճկական դատարանները»:

Նուբարի այդ ոչ անմեղ միտքը, որ շատ թափանցիկ և պարզ կերպով միմիայն իր թեկնածութիւնը դնելն էր նշանակում, մեզ լուում է որ յամենայն դէպս կարող էր միմիայն վատ տեսակի ծառայութիւն անել հայկական դատի համար, մանաւանդ այնպիսի հրէշի ձեռքում, ինչպիսին Բիկօնաֆիլըն էր:

Անցան տարիներ... Մի ամբողջ ողբերգութիւն՝ մի քանի արարածներով՝ անցաւ հայի գլխով և երբ 1896 թւին հայկական նահանգների կառավարչի հարցը նորից ծագեց, լրագրիների մէջ Նուբարի անունը նորից երևան եկաւ և անցաւ...

Մենք բոլորովին միտք չունենք հերքելու, որ երբ ծայրէծայր ալէկոճեց հայկական կեանքը ու մեր հայրենիքը պատմութեան մէջ չլուած ու չտեսնած դժբախտութիւնների ասպարէզ դարձաւ, փաշան էլ կարող էր ձնշող տպաւորութիւնների ենթարկւել և ո՞վ է նա, որի սիրտը, որի միտքը չձնչէր, չձմէր այդ ողբերգութեան ընթացքում, բայց այդ չհերքելով հանդերձ հարցնում ենք՝ ի՞նչ արեց այդ տաղանապալից ծանր ձգնաժամին քաղաքական աշխարհում բաւական կապեր ունեցող

մեծանուն Նուբար փաշան, 150 միլիոն ունեցող հայ փաշան. կատարեց արդեօք նա իր պարտականութիւնները դէպի այն ազգը, այն ժողովուրդը, որին նա պատկանում էր, որի մի մասն էր կազմում և որը խնդրում էր իր զաւակների արեան հեղեղներում: 2½ միլիոնով և իր մեծ ընդունակութիւնները, վիթխարի կարողութիւնը ու հանրածանօթ անունը այս կամ այն ձևով մորթած հայրենիքի մորթուած զաւակների օգտին ծառայեցնելու, փաշան... խոհեմաբար լուում է ու իր ամբողջ հայրենասիրութիւնը նրա մէջն է տեսնում, որ իր դուռը եկած մի խումբ «մուրացկաններին» — իսկական մուրացկաններին — նիւթական նպաստներ է տալիս ու նոցանից մի քանիսներին՝ իր հարուստ թեկ տակ առնելով՝ նիւթականից զատ հոգևոր սնունդ էլ է մատակարարում... մեր նորագոյն պատմութեան առաջնայններին ոտնակոխ անելու չար դիտաւորութեամբ... Թող օտարազգի հասարակական կարծիքը, օտարազգի թերթերը գովեն, փառաբանեն Նուբարի անունը — ի՞նչ փոյթ. նորա հայի ցաւերը, հայի դարդերը չեն հասկանում և չեն էլ ուղում հասկանալ. բայց մեզ լուում է՝ սխալած չենք լինիլ, եթէ ասենք, որ այդ մահը հայի համար ոչ մի կորուստ չէ, որ այդ մահի առթիւ հայ ազգը չի թափիլ և ոչ մի կաթիլ արցունք:

Հայ ծնեց Նուբարը — օտար մեռաւ. մեծ կարող էր լինել — փոքր մեռաւ...

Ահա այն շարժումները, որոնք հիմնովի վրայ մենք, հակառակ մեր հայ մամուլի ընդհանուր կարծիքին, պնդում ենք որ Նուբար փաշան ու նրա պէս մարդիկ հայ կեանքի վերաբերմամբ դրական երևոյթ չեն ու հետևապէս անարժան են ազգային ցաւակցութեան: Եւ ինչ էլ ասեն — հայկական պանթէօնի զարգը՝ Ներսէս Արժապետեաններ, Բաֆֆիներ ու նոյն ուղով նոյն շաւղով գնացող յեղափոխական լաւագոյն տարրը — այդ վեհանուն, անանուն ինքնազոհները կը մնան. Նուբար փաշաներ և նրա պէս այլ «մեծանուն» մարդիկ այստեղ տեղ չունեն և չեն կարող ունենալ: Անաչառ ու անկողմնապահ պատմութիւնը կշռելու միայն մի չափ ունի ամենքի համար, Sum cuique:

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՄԵՆ ՄԱՐԿԱԼՆՑ ՓՈԳՐԻԿ ԴԱՏԱՍԵՐՁ
(Շարունակութիւն № 1-ի)

Թող չկարծւի, թէ մենք դէմ ենք խիստ քննադատութեան:

Ընդհակառակը: Մենք ամենաշեղծ կուսակիցներ ենք լուրջ քննադատութեան, որովհետև ստեղծագործիչ գաղափարական հաւատից յետոյ տարբալուծող քննադատութիւնն է այն ոյժը, որով յեղափոխութիւնը կերպարանափոխել է, կերպարանափոխում է և պիտի կերպարանափոխի կեանքը ամէն տեղ:

Բայց հօ չի կարելի քննադատութիւն համարել ամէն մի յօդուած, որ հեղինակը բարեհաճել է այդպէս անուանել, և քննադատ ամէն մէկին, որ մի գլուխ ունի ոււերի վրայ և երկու ձեռք, որոնցով կարող է

պ. Զօպանեանի նման՝ բռնել այդ գլուխը—»երկիւղածօրէն, անկեղծօրէն՝ կամ՝ աւելի ճիշդ ասած՝ ամբարտաւանօրէն և փարիսեցիօրէն խորհրդածելու համար մեր նորագոյն պատմութեան ամէնակարևոր հարցերի մասին:

Արկնում ենք, մենք դէմ չենք խիստ քննադատութեան: Մենք չենք ուզում կուռք դարձնել ոչ մի պատմական գործչի և տարօրինակ կը լինէր մեր կողմից պաշտպանել անսխալականութեան սկզբունքը որևէ մարդու վերաբերմամբ, բայց կարելի է միթէ հերքել այնպիսի ճշմարտութիւններ, թէ՛ ներսէս Վարժապետեան, Բաֆֆի և ուրիշ նրանց նման գործիչներ բացել են մեր պատմութեան մէջ այնպիսի փառաւոր էջեր, որոնցից լաւը նա երբեք չի ունեցել և մարմնացրել են իրենց մէջ իղձեր, որոնք ամբողջ ազգի իղձերն են եղել: Կարելի է արդեօք չխոստովանել, թէ՛ յեղափոխական կուսակցութիւնը ապրել է միշտ ժողովրդի ցաւերով, անթիւ մահեր է տւել նրա ապագայի համար և նրա ամէնաստոր խաւերից հերոսներ է դուրս բերել ամէնասուրբ գործի համար, որ երբ և իցէ ոգևորել է հայերին:

Եւ ահա երբ մի որ և է Զօպանեան աշխատում է հաւատացնել, թէ՛ հայկական շարժումը, սկսած ներսէս պատրիարքի՝ Բերլինի վեհաժողովին դիմելուց, վիժխարի սխալների և աններելի ոճիրների մի շարք է եղել երբ նա յանդգնում է ներսէս Վարժապետեանին տղայամիտ համարել, նրա համախոհներին ապուշ և Բաֆֆիին խենթ, երբ նա չի ամաչում ձգել յեղափոխականների երեսին այնպիսի մի հրէշային մեղադրանք, թէ՛ հայկական ահաբեկի կոտորածների ժամանակ նրանք ոչ միայն ամենևին ցաւակցութիւն չէին զգում դէպի արեան մէջ լողացող ժողովուրդը, ոչ միայն ոչ մի բոպէ քունները չէին փախցրել այլ և ուրախ էին, ժպտուն և զւարթ, «այո՛ր, զ ու ա թ թ», — կարծում ենք, կատարեալ իրաւունք ունենք համարել նրա գրածները ոչ թէ լուրջ քննադատութիւն, այլ վայրահաջ պարսաւաբանութիւն, որի մասին ընթերցողին կարող է գաղափար տալ հետագայ օրինակը:

Խօսելով այն ճառի մասին, որ ներսէս Վարժապետեան արտասանեց ազգային ժողովում Բերլինի վեհաժողովից յետոյ՝ պ. Զօպանեան ասում է.

«Կարելի չէ երեւակայել աւելի տղայական, աւելի ուսուցիկ, աւելի ցաւազին կերպով ծիծաղելի բան մը. պարզեւարարախոսութեան ճառ մըն է, մինչդեռ դամբական մը պէտք էր»:

Այնուհետև իր խօսքերով հեգնօրէն բանաձևելով այդ ճառը, որ, ինչպէս ինքը խոստովանում է, ձեռքի տակ չունի, ¹⁾ նա շարունակում է.

1) Եթէ պ. Զօպանեան ծնողի տակ ունենար ներսէս պատրիարքի ծառ ու այն ծառը, իր Անգլիայի պետական քարտուղարի օգնական լորդ Մանդլն արտասանել էր լորդերի ժողովում, և ուսումնասիրէր այն շրջանի պատմութիւնը, որ քննադատում է, նա կը համոզւէր, որ ներսէս պատրիարք շատ հիմքեր ունէր լուստես լինելու: Բայց պ. Զօպանեան կարծում է, թէ ուսումնասիրութիւնը պարտադր է միայն ուրիշների համար, իսկ ինքը կարող է խօսել «չզուով սրբով»: Այլ տեսակետից շատ քննող է այն հանգամանքը, որ պ. Զօպանեանի ահազին յղածներում չի բերած ոչ մի վաւերագիր (մինչև անգամ 61-րդ. յօդուածի քննադրքը, որ նա աղաւաղած է յիշատակում) և որ նրա բոլոր մեղադրանքները հիմնւած են միայն ասեկօսեցիների վրայ — «կատէր», «կըսեն», «չըսած է» և այլն, որոնք բոլորն էլ նոյնքան ծիծաղ են, որքան և պ. Զօպանեան շարին արքունիքին մէջ մեծ համակրութիւն կը վայելէ՝ կըսեն»:

«Որպէս զի չըսուի պատմութեան մէջ թէ ամբողջ հայ ժողովուրդը ապուշ է, գոնուհեցան երկու երեք անձեր, ժողովրդական կուսակցութիւնէն, որոնք այդ սխալ ժողովի մէջ սրաստեութիւնը եւ քաջութիւնը ունեցան այդ ճառին դէմ բողբջելու. այդ անձերը զգացուցին թէ ներսէս ապօրինի ընթացք ունեցած էր իր ազգին ամէնէն կենսական գործը քանի մը էֆէնտիններու հետ միամիտակը կատարելով, թէ պարզապէս գործիք եղած էր թիրք կառավարութեան նպատակներուն, թէ փախցուցած էր թանկագին առիթ մը որուն պէս ազգերը քիչ անգամ կ'ունենան, եւ թէ բոլոր այդ դէպի Հայաստան հրաւերը (ներսէսի կողմից) ծաղրելի ստութիւն մըն էր: Այդ անձերը իր աւուշը ունէին» («Անահիտ», № 3, էր. 9^ր):

«Ստախօսների յիշողութիւնը կարճ է լինում», ասում է առածը, և պ. Զօպանեան մոռացել է իհարկէ, որ «Անահիտ»-ի առաջին տետրում ինքը գրել է հետևեալ տողերը.

«Ինչպէս էր որ կենսունակութեան այս շերտ ցայտումէն (առևանայերի եւ տաճկահայերի բարոյական-քաղաքական վերածնութիւնից) յետոյ, ժողովուրդը, մղուած մանաւանդ համարախոս ուրիշ աղբութիւններու փրկութեանը փորձիչ օրինակէն, ջանկար այդ բարոյական-ազգային շարժումը իր սրամարանական եղբակացութեան հասցնել: Այս իղձը ընդհանուր ազգին իղձը եղաւ. եւ զայն իրազորել փորձելու սխալները ոչ թէ երիտասարդներն էին, այլ ժողովուրդին ամէնէն ծանրախոհ մասը. Գատրիարք, վաճառականներ ու դիւանագէտներ յանդգնեցան ստախօս քայլը առնել: անոնք ներկայացուցին ազգին բողբջը քրիստոնեայ Եւրոպային, անոնք բացին ժողովրդին ազատ կեանքի մը հեռանկարը...» (№ 1, էր. 2):

Այդպէս ուրեմն նոյնքերին պ. Զօպանեան ոչինչ չունէր նրա դէմ, որ ներսէս պատրիարք դիմել էր «քրիստոնեայ Եւրոպային», Բերլինի վեհաժողովին, բայց յունւարին նա այդ դիմումը համարում է բոլոր սխալների սկիզբը և բոլոր ոճիրների հիմնաքարը: Նոյնքերին ներսէս ժողովրդի «ամէնէն ծանրախոհ» անձերից մէկն էր, բայց երկու ամիս յետոյ նա դառնում է տղայամիտ. նոյնքերին նա ազգի բողբջի արտայայտիչն էր, իսկ յունւարին «թուրք կառավարութեան նպատակներուն գործիք»: Նոյնքերին նա «ամէնէն ծանրախոհ» վաճառականների և դիւանագէտների հետ արեց առաջին քայլը իրագործելու համար այն իղձը, որ «ընդհանուր ազգին իղձն» էր, իսկ յունւարին դուրս է գալիս, որ նա «ապօրինի ընթացք ունեցած էր իր ազգին ամէնէն կենսական գործը քանի մը էֆէնտիններու հետ միամիտակը կատարելով», և որ նրա գործունեութեան հաւանողները ոչ թէ ամենածանրախոհ մարդիկ էին, այլ ապուշներ...

Այսպէս են ահա երբեմն գրում անաչառ և լուրջ քննադատութիւնները:

«ԻՍ Ա Յ Ը»

(ՆԱԽՕՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՆ 1)

Յուրտ էր, ձմեռ, բուրբ-բորան. գիշերն էլ այնքան խաւար էր, այնպէս սարսափելի, որ լեռնային Օ. գիւղում մարդիկ այդ ժամին էլ չէին յիշում, թէ իրենք

1) Նախօ՛ նախապետ Եղիազարեանն է, նախատակած 1898 հոկտեմբեր 14 (26)-ին Մահլաճի մէջ: Տես նաև «Դրօշակ»-ի 1897 № 1 էր. 7.

երբ և իցէ օր ու արև, լոյս ու ջերմութիւն, պարզ երկինք տեսնել են, թէ ոչ: Քամի էլ կար, բայց ինչ քամի, ասես թէ մահու աշխարհից էր փչում, որ իր վեզ վրոցի մէջ ինչ որ սարսուռ աղդող չարագուշակ բան ունէր, ձիւնի հետ խաղում էր, բայց այդ խաղը դիւական էր, լիզում էր առարկաները, բայց իր շունչը մահացու էր: Խօսմ մենակ մարդիկ չէին, որ մտնում էին, այլ ամբողջ Օ. գիւղը ասես իր բոլոր խրճիթներով, իր խոտի գեղերով, իր աթարի կոյտերով դողում, օրթարթում էր այդ թանձր խաւարի մէջ, այդ դժոխային քամու առաջ և դժւար էր գիտենալ, թէ այդ դողը միայն ցրտի, թէ նաև եւ երկիւղի դող է: Այս գիւղը վախենում է բնութիւնից, և ինչպէս է վախենում, նա սարսափում է. ամպրոպն ու կայծակը, քամին ու փոթորիկը նրա համար խօսմ բնութեան անմիտ, անկորհուրդ խաղեր չեն, հապա նրանք գալիս են որոշ վարձուրդի նպատակներով: այդ գիտի գիւղացին, ինչպէս չգողայ: Գեռ լաւ որ կայծակի դէմ՝ խաչն նշանը կայ, իսկ բուրբորանի դէմ՝ տաք քոնը կայ, սաքուն կայ:

Վճ, վճ, վճ, — ունում էր քամին և ամէն անգամ այդ զարհուրելի կաղկանձոցի հետ Մէլիք-Շահինի սաքուի երկու կողմի բազմականները դադարում էին խօսելուց, ցած էին առնում բերաններից չիբուխները, իրար երես էին նայում և նոյնիսկ մի ներքին պահանջ դիմում իրար աւելի մօտ գալու, աւելի կուչ գալու: Տէր Աստուած, ձիւնը լաւ, ցուրտն էլ իր տեղին, բայց այդ քամին, ինչ էր ուզում այդ սարսափելի քամին, այն ինչ էր ասում: Ոչ որ չէր համարձակում բարձրաձայն բացատրել այդ հաշուոր տարբեր լեզուն, բայց ամէնքն էլ լաւ հասկանում էին. դա ամէն մէկի համար ճակատագրի հսկայական երգն էր, որ քամին, այդ յաւիտենական ուխտաւորը, հիւսել է աշխարհի ցաւերից, թոյլի հառաչանքից, անգորի ճիւղից, թշուառի լացից, խեղճի աղերսից, ոչ մի ցաւոտ հնչիւն չի մեռել անսահմանութեան մէջ. ամէնամեղմ, սրտաճմիկ մրմունջներից սկսած մինչև լեռնադրոզ գոչիւնները, իբրև հաւատարիմ աւանդապահ, հաւաքել է քամին իր եթերային ծոցում, և մերթ շրթայում է բարձրագոյն լեռների կատարներին ու լայնածաւալ խաւար այրերի մէջ, մերթ բաց է թողնում, որ ցած գան, հնչեն աշխարհի վրայ, ցաւոտ ու սպառնալից ձայներ հանեն, խօսեն մարդկանց սարսափած ականջներում անխուսափելի ճակատագրից... Այսպէս էին մտածում սաքուի մէջ սարսափած գեղջուկ գլուխները: Ահա թէ ինչու քամու որոտը իւրաքանչիւրի համար մի զարհուրելի համերգ էր, որի մէջ կար և մեռելների հառաչ, և սատանաների ճիւղ, անձոռնի կանչը. սոց, և քաղցած գայլի ունոց, չէ որ սրանք ամէնքն էլ սիրում են բուրբորանին դուրս թափել իրենց ապաստարաններից՝ բնութիւնն աւելի սարսափելի դարձնելու համար իրենց անձոռնի աղաղակներով: Օ, ինչ աղաղակներ, մագեր էին դիզանում, լեզու էր չորանում, շունչ էր բռնում:

Վճ, վճ, վճ, ըզզ... Քամին էլ աւելի սաստկացաւ, սաքուի կտուրն այժմ ճռճում էր, երբեմն էլ ասես թէ մէկը ոտքով էր թակում:

— Ա՛հ, դժոխք է դուրսը, ասաց նստողներից մէկը խօսած լինելու համար. դուշմանս հիմա սարում չլինի:

— Սարում, պատասխանեց մի ուրիշը հեգնութեամբ, սաքի թէ դու ջան կ'անես հիմա մինչև մեր այգիները

գնալ. որ սարերից ես խօսում. չե՞ս լսում ձայները... երկինք-գետինը իրար է դիպել է՛հ...:

Վրկին լուութիւն տիրեց. խօսել չէր լինում, մտածելու շատ բան կար:

Գոմի դուռը հանդարտ ճռռաց, ամէնքը դէպի այն կողմը նայեցին. կիսախաւարի մէջ գծագրուեց մի մարդու հասակ, որ ետփունչու մէջ կողմուսն ներկայացնում էր մի ձիւնակոյտ. պարզ էր, որ մարդը երկար ժամանակ բքի տակ էր մնացել:

— Բարի երեկոյ, ասաց նորեկը, թափ տալով ետփունչու վրայի ձեան հաստ շերտը:

— Աստոյ բարին, վայ խեղճ խայ, արի, արի, առաջ անցիր, տնաչէն փէտացար— ձայն տւին այս ու այն կողմից՝ նստողները սրտացաւ եղանակով— խային տեղ տւէր, թող նստի:

— Հա՛, վալահ փէտացայ, ասաց նորեկն առաջանալով, էլ դուրսը մնալու ճար չկայ, ասես թէ երկինքը փուլ է գալիս, գիւղի մէջ էլ մարդ խելուում է. ձիւն ու քամի, օ՛, ինչ բուրբ է. ինչ բուրբ է. ասացի մտնեմ սաքուն, տաքանամ, դուրս ելնեմ:

Մարդը նստեց:

Բուխարու վերև, փոքրիկ մրոտ ականատի մէջ՝ հանդարտ պլպլում էր ձէթի ճրագը. նրա աղօտ բոցն օրորում, դողդողում էր դանդաղութեամբ, ասես թէ նա էլ էր վախենում քամու վզվրոցից. բայց էլի մի խղճուկ լոյս կար, այնքան, որ թանձր փափախների սոււրների տակ մի քանի դէմքեր գծագրուում էին. նորեկի վրայ էլ ընկան մի քանի դողդոջուն, դեղնագոյն շողեր. գեղճուկ մի դէմք էր այն, ուր չարքաշ կեանքը դրել էր իր կոշտութեան կնիքը, իսկ ցաւերը բուն էին դրել հաստ կաշի խոշոր ծալքերի մէջ. երիտասարդ մարդ էր, բայց երևում էր, որ շատ էր ապրել. թանձր բեխների տակ երևում էին երկու հաստ շրթունքները պինդ իրար վրայ սղմած, որ տալիս էին նրա դէմքին յամառ արտայայտութիւն. աչքերը մանր էին, բայց շարժուն, կրակոտ: Գիւղի պահապանն էր նա, վարձու գիշերապահը: յոսայ՝— եր շատ կային Օ. գիւղում, գնացին. այս մէկը մնաց ուշացած կուռնիի պէս. մուրալ չուզեց, պահապան եղաւ. տեղացիք անունը լաւ չգիտէին, նախ կանչելու տեղ՝ ոմանք Միս կանչեցին, ոմանք էլ Մկո ասացին, բայց վերջիվերջո՛յ՝ խօսքերը կարծես մէկ արած՝ սկսեցին պարզապէս յոսայ՝ կանչել: Այսպէս լաւ էր, հեշտ էր. համ էլ իրաւ որ նա յոսայ՝ էր, որովհետև Հայաստանցի էր, Ողմը գիւղացի: Ահա այս յոսայ՝ էր, որ մի անկիւնում պատի տակ տեղ գրաւեց, կծկեց, տաղ արեց, սաքուն տաք էր:

Բուրբ շարունակում էր. կատաղի քամին վերաւոր գագաւնի պէս մոնչում էր, ունում էր:

— Այսպիսի գիշերայ է ուստ. եկել խեղճ ողորմելին հա՛— ասաց ուէս Գեվճն— էլ ինչ հողը տար գլխին: Խօսքը մի գիւղացու մասին էր, որ մի քանի օր առաջ լեռներում բքի բռնելով՝ խեղդուել էր:

— Քանի ասինք մի գնա, էս ձիւն ու ձմրանը չօրերը մի ընկիր, կնիկ՝ երեխայի տէր ես, վրայ բերեց միւսը:

— Ե՛, ինչ ես անգէտ անգէտ խօսում, մարդի ճակատին էն էր գրած, ասաց Մէլիքը. նա պիտի գնար, նա պիտի խեղդուէր. ճակատագրից ո՛վ կարող է փախչել:

— Իրաւ, իրաւ, Մէլիք, ասացին մի քանի հոգի, ճակատի գրածը չի ընչի:

Ճակատագիրը, ամենագոր կոյր ճակատագիրը... Գիշերայ այս զարհուրելի ժամին, կիսախաւար, գետնափոր սաքուռւմ, քամու այս անձոռնի գոռոցի տակ, որ սարւափեղի ջաներ էր պատմում այդ կոյր զորութեան մասին, դժւար էր խօսակցութեան աւելի յարմար նիւթ գտնել: Իւրաքանչիւրն իր դիտողութիւններն արեց այդ մասին. ամէնքն էլ հասան այն եզրակացութեան, որ մարդը խաղալիք է ճակատագրի քմահաճոյքին, որ նրա առաջ անգոր են մարդկային բոլոր հնարքները, նրա բոլոր խելքը, եռանդը, աշխատանքը:

— Ես ճակատագրին չեմ հաւատում, սասց մի ձայն սաքուռի մի անկիւնից:

Ամէնքի հայեացքները դարձան դէպի այն կողմ... Զարմանքն ընդհանուր էր:

— Ա՛յլ է այդ «աժդահան», սասց Մէլիքը հեգնութեամբ:

— Ծառագ եմ, ե՛ս եմ, Մէլիք. ես ճակատագրին չեմ հաւատում, կրկնեց նոյն ձայնը յամառութեամբ:

Փարթիկ չգիտէին ծիծաղե՞ն, թէ զայրանան. ճակատագրի ամենակարող ուժին չհաւատացողը ողորմելի «խայ»-ն էր:

— «Էծերի քոստը կը կատարէ», սուտ չէ ասած, մոռաց Մէլիքը կէս հեգնութեամբ, կէս բարկացած: Իսկապէս ամէնքն էլ զայրացած էին. և ինչպէս չզայրանային. Մէլիքը, հարուստ, զօրեղ Մէլիքը հաւատում էր ճակատագրին, վստահում էր նրանից ուէս Գեղձն, որի ճիպուտի առաջ բոլորը դողում էին ինչպէս ուռի տերեւներ, սարսափում էր ճակատագրից. տերտերը խօսինք քարոզէր, վերջը ճակատագրին էր. ամէնքն էլ ընկճած էին այդ աներևոյթ զօրութեան առաջ, ամէնքն էլ սոսկում էին նրանից, մէկ այս ողորմելի, քնձոռտ «խայ»-ը ճակատագրին չէր հաւատում, չէր վստահում նրանից:

— Այո, ես չեմ հաւատում այդ ձեր ճակատագրին, կրկնեց «խայ»-ն այս անգամ աւելի կտրուկ, աւելի յանդուրձն ձայնով. երբ տեսաւ իր վրայ ուղղած արհամարհական հայեացքները, և ես ձեզ հէնց այս րոպէիս կարող էի ցոյց տալ, որ իրաւունք ունեմ, բայց ափսոս որ պիտի դուրս գնամ գիւղը շրջելու: Եւ նա վեր կացաւ, պատրաստելով դուրս գնալ:

— Մնա՛, մնա՛, «խայ», գոռացին մի քանի ձայներ հետաքրքրւած. ուէս, սաս թող մնայ. հիմա գիւղը չլծալանցին:

Գէտի ցանկութեամբ «խայը» կրկին նստեց իր տեղը: Ամէնքի հայեացքները դէպի նա դարձան, ամէնքը սպասում էին, թէ ինչ պիտի պատմի այս մարդը, որ այդպէս յանդուրձն յամառութեամբ արհամարհում է ճակատագիրը:

— Ինձ տարին—այսպէս սկսեց «խայը»—տասը հոգի էինք, տասը գժեր, տասը բոց ու կրակ ունէինք կըրծքերիս տակ, միատեսակ կրակ, միևնոյն կայծոց բռնկւած, որ վառում փոթոթում էր մեզ: Միատեսակ անվախ սիրտ ունէինք, բայց ինչ սիրտ... Դա ծով էր, վշտերով ալիկոծ, ամթից կապտած, դա խարոյկ էր՝ վռեժով վառւած... Ամիսներ էր, ինչ թափառում էինք ջուրից՝ ջուր սարից՝ սար, ձորից՝ ձոր. օձերի հետ էինք ջուր խմում, քարէ անկողնի մէջ րոպէներով հանգիստ առնում: Դէ, ինչ անէինք. շատ երկար կուլ տւինք մեր անարդանքը. համբերութիւններս ահագին էր, բայց մեր դուշմանի

անասուածութիւնը, նրա անսիրտ անամօթութիւնը անսահման էր. էլ ապրել չէր լինում, հաց չկար, եղածն էլ կուլ չէր գնում, թոյն ու լեղի էր դարձել... Մենք էլ ամէն բան թողինք, տուն ու ընտանիք, մալ ու միւլք և մեր պատուի թուք ու մուրը սրբելու համար մի մի հրացան առանք, սարերն ընկանք: Այսպէս լաւ էր... աղատ էինք... Օ, երբ մարդ այնպիսի ցաւեր ունի, ինչպիսին մերն էր. երբ մարդու քոյրն ու մայրն է վերաւորւած, երբ զաւակն է սպանւած, երբ ծերունի հայրն է անարկւած,— այն ժամանակ էլ աշխարհում ոչինչ ոչինչ չի կարող նրան մխիթարել կուրծքը եռում, բորբոքում է բոցերի մէջ. արցունքն անգոր է զովացնել նրան. սփոփիչ խօսքերը ծաղր ու ծանակ են... Բայց երբ մարդ սղմում է կրծքին հրացանի տաք փողը պի՛նդ, պի՛նդ, երբ մարդ տեսնում է, թէ ինչպէս է նա մահ որձկնում արիւնսպարտ թշնամու գլխին, այդ ժամանակ, ճ, միայն այդ ժամանակ մարդու սիրտը հովանում է, հոգին հանգստանում, ամօթից էլ չի կարմրում երեսը, զգում է, որ ինքն էլ մարդ է, փափախ ունի գլխին, պատիւ ունի...

Քիւրդերն ու թիւրքերը մեզ ասում էին «Ֆեդայի», իսկ հայերն ասում էին «լիթաուու ոգիներ»: Մեր առջևից սարսափն էր գնում, մեր յետևում մահն էր փրուում: Սարերի միակ տեղը մնացինք մենք ու արծիւները. մի քիչ նման էլ էինք իրար. միատեսակ էինք յարձակւում մեր որսերի վրայ: Քանի տեղ հասանք, քանի գազան թիւրքի ու քիւրդի զուգելի մուրազը փորուով թողնեք: Շատ անգամ մեզ փնտռում էին, բայց մենք դարձել էինք աներևոյթ դեւեր, ամէն տեղ էինք և ոչ մի տեղ. Ֆեդայիին գտնելը հեշտ չէր, հանդիպելն էլ զարհուրելի: Այսպէս էինք մենք, և սպասում էինք մեր ճակատագրին, մենք հաւատում էինք նրան: Մի օր Սիմ լեռան կատարին էինք, որ մեր պաշարը վերջացաւ: Ինձ վիճակեց պաշարի գնալ: Ես գիւղերը ճանաչում էի, բայց շէն էին, թէ աւերակ, բնակիչներ կային, թէ գաղթել էին,— այդ ես չգիտէի. ինչ և լինէր պիտի դրնայի, ինչպէս լինէր պիտի պաշար ձարէի: Ես չած իջայ. մեր որջից օրը ցերեկով առանց զէնքի, առանց նոյնիսկ ձեռնափայտի. մտածում էի, թէ թշնամու չեմ պատահի, եթէ պատահեմ էլ անգէն լինեջս դուցէ ինձ փրկի. իսկ թէ չեմ փրկուի, երևի ճակատագիրս այդպէս է: Եւ այսպէս ես գնում էի... Բաւական ժամանակ շուրջս մտնելով ինձ էր, ոչ որ չկար. առջևս մի սար էր, պէտք էր բարձրանալ և ապա վար իջնել յաջորդ ձորը: Բարձրացայ, հէնց կատարին առջևս ցցեց մի քիւրդ, մի համբոյժիտ օտից գլուխ պինւած:

— Բարև, քիւրդ, սասցի ես անհոգ եղանակով:

— Բարև քիւրդ, պատասխանեց քիւրդը, բայց չանցաւ, այլ կանգ առաւ նայեց ինձ:

Ես կանգ չառայ, այլ առաջ անցայ, շարունակեցի ճանապարհս. բայց զգում էի, որ քիւրդը տակաւին կանգնած հետևում է ինձ հայեացքով: Ես չէի շտապում՝ կասկածի առիթ չտալու համար:

— Հէ՛յ, քիւրդ, կաց, կաց, լսեցի յանկարծ քիւրդի ձայնը. յետ նայեցի, կանգ առայ ճակատագիրս է, մտածեցի ես. և ճիշդ որ ճակատագիրը հէնց այս քիւրդի կերպարանքը կարող էր ոչնենալ. հրացանն ուսին, կեռ թուրը կողքին, սպիտակ փղոսկրէ կոթով մի դաշոյն գօտիկը խրած, գէժը զուգելի, աչքերը կատարի իսկ և

իսկ քաղցած: գայլի աչքերը: Նա ժողովուրդը ինձ:

— Ես օրերում, էս տեղերում ոչ մի Ֆլա սիրտ չէր անի երևալ ասաց քրտրդը: դու բարի պտուղ չես երևում: ո՞վ ես, ո՞ր ես գնում:

— Քիւրդ, ասացի, ժամանակները վատացել են, բայց մի մտազցիք, որ մենք հարևաններ ենք. քեզ իբր հարևանի ասում եմ, որ ես խուժեցի եմ, մեր կողմերում սով է, այդ խօսմ գիտես. Գերջան եմ գնում երախաներիս համար մի քիչ հաց ճարեմ. թո՛ղ ինձ հանգիստ անցնեմ, գնամ:

— Ձե՛, Ֆլա, խաբել չես կարող ինձ, դու բարի պտուղ չես:

— Քիւրդ, Աստուծ ունես, ինչպէս տեսնում ես՝ վերաս զէնք չունեմ, գրպանումս դանակ չկայ. թէ գազան էլ դառնամ, երկու ձեռքով ի՛նչ կարող եմ անել աղաչում եմ՝ քեզ, թո՛ղ անցնեմ, գնամ:

— Առաջ անցիր, քեզ գայմագամին պիտի տանեմ: Գայմագամին... այս արդէն սարսափելի էր, որովհետեւ մեզ վաղուց փնտռում էին:

— Քիւրդ, գայմագամին մի տար ինձ. թէև դրանից իմ անձին մնաս չկայ, բայց կ'ուշանամ, երեսաներս մեղք են, սովից կը մեռնեն. Աստուծ սիրուն, քիւրդ, բրա՛, քիւրդ, թո՛ղ ինձ երթամ: . .

Քիւրդն անողոք մնաց: Ճակատագիրս է, մտածեցի ես, և գլուխս քաշ արած, առաջ անցայ: Ի՛նչ կարող էի անել ուժը նրան. էր, հրացանը՝ նրա ուսին էր, գաշտը՝ նրա գոտուկում էր, թուրը՝ նրա կողքին. ի՛նչ անէի երկու ձեռքով: Ճակատագիրս էր: Գնացիր:

Հուրջս ամէն բան գեղեցիկ էր. արեւը պայծառ, երկինքը պարզ, լեռները կանաչ, ծաղիկներն անուշահոտ, օդը թուզուններով լի, ամէն կողմ կենսք, խնդուլիւն: Ղերև, շատ վերև՝ օդի մէջ ճախրում էր մի արագիլ, ազատ, համարձակ: Ես, չգիտեմ ինչու, իմ վիճակի բոլոր սարսափը մոռացած, նայում էի այդ թռչնին, անթարթ, երկար: Նախանձում էի արդեօք, թէ ուրիշ մի բան կար, որ դրաւում էր ինձ, ես այդ չգիտէի, բայց նայում էի: Երկար ճախրում էր արագիլը. մէկ էլ յանկարծ սկսեց պայտաներ անելով՝ դէպի վար իջնել և շեշտակի թափով ձգեց իրեն մեզանից շատ մօտիկ մի բլրի վրայ: Ես հետևում էի. այնտեղ մի մեծ օձ կար, որին նշմարել էր արագիլը: Թռչնի թևերի շփոփոցից սողունը կծկեց, գլուխը թագգրեց մարմնի օղակների տակ: Սկսեց մի սարսափելի կուլ: Մենք երկսով էլ կանգ առանք:

— Տեսնում ես, ասաց քիւրդը, Ֆլան որ կայ՝ օձ է, այսպէս պետք է ջախջախել նրան:

Ես պատասխան չունէի. ես գիտում էի: Արագիլն իջնում էր, կտցով հարածում օձին և վրայից անցնում. այդ ժամանակից օգուելով՝ օձն աշխատում էր փախչել, բայց հագիւ մի քանի օղակ արած, սարսափելի թշնամին սաւառնում էր նրա գլխին, օձը կրկին կրծկում էր, կրկին ծածկում իր գլուխը: Երաւունք ունէր քիւրդը. իմ և օձի վիճակի մէջ մեծ նմանութիւն կար: Օձի էլ ճակատագիրը հասել է, էլ փրկութիւն չունի, մտածեցի ես: Այս միտքը նոյնիսկ ինձ մի փոքր վրիթարում էր: Կամաց կամաց արագիլն աւելի յանդգնեցաւ, հարածներն աւելի յաճախ և մահացու դարձան. վերջիվերջոյ օձին արդէն բաւական թուլացած համարելով՝ նա ցած իջաւ նրա կողքին և արդէն շուրջը

ըն քայլելով երկար կտցով վերջին հարածներն էր տալիս: Օձը շարունակում էր գլուխը թագգրած պահել, շարունակում էր ըստ երևոյթին թոյլ թոյլ պաշտպանել: Արագիլը խիստ մօտ էր նրան այժմ: Մէկ էլ յանկարծ մի զարմանալի բան պատահեց: Այդ կիսամեռ սողունը վերջին ճիգերը հաւաքեց, դուրս հանեց գլուխը, բացեց իր օղակները, պոչի վրայ ցցեց, ձգեց ինչպէս մի խաբազան և մահացու օղակներով արագիլի երկար վզին փաթաթեց: Իզուր անցան արագիլի բոլոր ջանքերը դուրս կորզելու իր վիզը այդ մահաբեր օղակներից: Նա թևերը թափիթափ էր տալիս, կտուցը գետնին ըսում, յետ յետ էր քաշում, առաջ անցնում, դեմնին թաւալում, փորձում էր վեր բարձրանալ, թուշել փախչել — ապարդիւն ջանքեր. . . Օձի յուսահատ կատարութիւնը զարհուրելի էր. նրա օղակները սղմում էին ու սղմում, և վերջիվերջոյ թուզունը փուկեց բլրի կրծքին անկենդան. . . Օձը քաշեց, անյայտացաւ:

Քիւրդը լուռ էր այժմ: Նա ինձ նայեց: Մեր աչքերն իրար հանդիպեցան և մի քանի վայրկեան մենք անկարող եղանք հեռացնել իրարից մեր հայեացքները: Մեզանից իւրաքանչիւրն աշխատում էր հասկանալ թէ ի՛նչ է մտածում իր հակառակորդը այդ բոլորին: Ո՛չ մի կասկած չկար, որ երկսիս գանգերի մէջ եռացող մտքերն էլ միմեանց վերաբերմամբ ահաւոր էին: Այդ մենք հասկանում էինք, կարգում էինք իրար աչքերում փոխադարձաբար. չէ՞ որ աչքերը մտքի ակամայ դաւաճաններն են: Ես հասկացայ, որ այդ գաղանք՝ օձի անակնկալ յաղթանակով կատարած, որոշել է ինձ սպանել. ի՛նչ ասել է քիւրդի համար մի հայ սպանել՝ անցնել: Այդ ես շատ լաւ կարողացի նրա աչքերում, որոնց արտայայտութիւնը այժմ աւելի չարագուշակ էր. օ՛, ես ճանաչում էի քիւրդի աչքերը: Բայց ես էլ էի մտածում: Օձի և արագիլի կուրբ իմ մէջ էլ մի փոփոխութիւն առաջ բերեց: Ես դեռ երբեք չէի լսել թէ օձը արագիլին կարող է խեղդել. յայտնի էր որ արագիլն է օձի մահաբեր թշնամին, նրա մարմնացած ճակատագիրը. այդ ի՛նչպէս պատահեց, որ այսօր այդ ճակատագիրը սխալ դուրս եկաւ: Աստուած, որ չի թոյլ տալիս, որ օձի նման զուգուց սողունն անգամ անարդար զոհ դառնայ արագիլին, նոյն Աստուածը միթէ պիտի թոյլ տայ որ այս քիւրդը, օձից տասն անգամ զուգուց՝ այս արարածը՝ իմ ճակատագիրը տնօրինի: Ձե՛, ճակատագիրը սխալ է, մտածեցի ես. . . պիտի ճար տեսնել:

Եւ ես սկսեցի մտածել երկար, երկար. . . Հնարք էի փնտռում. բայց ի՛նչ հնարք. գոնէ մի դանակ էլ չունէի: Այդ բոլորին աչքս ընկաւ քիւրդի այն սիրուն դաշոյնին, որ խրել էր իր գոտին. . . — Ախ, գոնէ այն իմ ձեռքում լինէր, միայն այն:

— Գնա, որոտաց քիւրդը. ի՛նչ ես կանգնել: Ես շարժեցի. մենք մտանք մի ձոր, խուլ, ամալի ձոր: Քիւրդն սկսեց իր շուրջը նայել. նրա շարժումներն անհասկալի էին. երբևէ չարագործն էլ իր անմեղ զոհի առաջ վճռական բոլորին գէթ մի փոքր դողալ գիտէ: Նա յաճախակի ցած էր աւնում՝ հրացանն ուսից, կրկին ուսն էր ձգում: Ես զգացի, որ մօտ է վախճանս, բայց ես այլևս չէի ուզում մեռնել. երբ օձն ապրելու իրաւունք ունի, մարդը այն էլ հայ-քրիստոսեան չի կացրող այդ իրաւունքից զոհեա՞ծ լինել: Ես կամաց-կամաքայլերս նւագեցրի: Ես անկէք ունէի. ինձ համար ան-